

**ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΟΥ 21οΥ ΑΙΩΝΑ**

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΓΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ

Βαθειά είναι ή συγκίνησή μου αὐτήν την στιγμή πού ἔχω τὴν τιμὴν νὰ βρίσκομαι σὲ τοῦτο τὸ βῆμα. Γιὰ λόγους οὐδίας, καὶ ὅχι συμβατικῶν τύπων, θέλω νὰ ἐκφράσω τὶς θερμότατες εὐχαριστίες μου στὴν Ὁλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ μοῦ παρέσχε αὐτὴν τὴν δυνατότητα, ἵδιως δὲ στὴν Τάξη τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν ποὺ μὲ τίμησε προτείνοντας διμόφωνα τὴν ἐκλογή μου ως τακτικοῦ μέλους τοῦ Ἀρώτατον Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας.

Ἐνχαριστῶ ἐπίσης τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας κ. Κ. Δεσποτόπουλο γιὰ τὰ καλά του λόγια καὶ ἴδιαιτέρως τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Γ. Βλάχο, τὸν ἐπιστημονικὰ συγγενέστερο πρὸς τὴν εἰδικότητά μου διαπρεπῆ Καθηγητὴ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης —στὸν δόποιο πολλὰ ὄφεῖλει καὶ ή ἐπιστήμη τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου—, γιὰ τὶς εὐμενεῖς κρίσεις του γιὰ τὸ ἔργο μου καὶ τὸ πρόσωπό μου. Καὶ ή συγκίνησή μου ἐντείνεται καθὼς βλέπω ἀπέναντί μου δύο σεβαστοὺς καὶ ἀγαπητοὺς Δασκάλους μου, τὸν Καθηγητὴν κ. Ξ. Ζολώτα καὶ τὸν Καθηγητὴν κ. Γ. Μιχαηλίδη-Νονάρο, τοὺς δόποίους ἄλλοτε ἀντίκρυζα ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ ἔδρανα, ἐνῶ τώρα μὲ τιμοῦν ὡς ἀκροατές μου, ἔχοντάς με ἀναδείξει συνάδελφό τους.

Ὑπάρχουν δύμως καὶ δρισμένοι Ἀκαδημαϊκοὶ ἀπόντες, πρὸς τὸν δόποιον στρέφεται συγκινημένη ή σκέψη μου: Πρὸς τὸν ἀείμνηστο φιλόσοφο τοῦ Δικαίου, διατελέσαντα καὶ Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, Κωνσταντίνο Τσάτσο, δόποιος τὸ 1985, δύο χρόνια πρὸν πεθάνει, μοῦ εἶχε πεῖ — καθὼς καὶ ἄλλοι σήμερα παρόντες, ἥδη Συνάδελφοι σεβαστοί — «σᾶς θέλουμε στὴν Ἀκαδημία». Καὶ πρὸς τὸν ἀξέχαστο φίλο καὶ Δάσκαλο, τὸν ἐν ὑπεροχίᾳ σύντροφο στὰ χρόνια τῆς τελευταίας δικτατορίας, Γιῶργο Τερεκίδη, τοῦ δόποιον φέρω ἐγὼ τώρα τὰ ἀκαδημαϊκὰ διάσημα πού, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκλογή μου, μοῦ τὰ χάρισε ἐκφράζοντας τὴν θέλησή του ή σύνγρος του καὶ ἀγαπητὴ φίλη Καίτη Τερεκίδη, ή δόποια στὸ μεταξὺ ἐξέλιπε δυστυχῶς καὶ αὐτή. Ἄλλα ἀπὸ τὴν σημερινὴ ἐπίσημη συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας ἀπονοιάζει καὶ ἔνα ἄλλο ἐξέχον μέλος της ποὺ πολὺ θὰ ἥθελε — καὶ θὰ ἥθελα — νὰ εἴναι παρόν: δότης Ιωάννης Γεωργάκης, τοῦ δόποιον διρόσφατος ἀδόκητος θάνατος βαθύτατα μὲ λύπησε.

Τέλος, ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ είμαι ὁ πρῶτος κάτοχος ἔδρας Συνταγματικοῦ Δικαίου στὴν Ἀκαδημία, ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της, δικαιοῦμαι καὶ ὄφείλω νὰ μημονεύσω ἐδῶ ἔνα μεγάλο συνταγματολόγο, τὸν Ἀλέξανδρο Σβῶλο. Διότι σ' αὐτόν, ποὺ τὸν

θεωρῶ Δάσκαλό μου, δρείλει ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου τὴν διεύρυνση τῶν δριζόντων της. Ὁ Σβῶλος ἀνοιξε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀνακαίνισῃ τῆς: χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψει τὴν νομικὴ μέθοδο μελέτης τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν —κάτι ποὺ θὰ ἥταν ἀδιανόητο, ἀφοῦ οἱ κανόνες τοῦ Συντάγματος εἶναι πάντως κανόνες δικαίου— τὴν συνεδύσασε καὶ τὴν ἐμπλούτισε μὲ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ θεώρηση τοῦ διλούν κρατικοῦ φαινομένου, ξεπερνώντας ἔτσι τὸν δογματικὸν νομικὸν τυπικισμό. Καὶ θὰ ἔπειπε ὁ Σβῶλος νὰ εἶχε πρῶτος καθέξει ἕδρα Συνταγματικοῦ Δικαίου στὴν Ἀκαδημία, ἐὰν δὲν συνέβαινε στὴν ἐποχή του νὰ εἶναι «οἱ χρόνοι δίσεκτοι καὶ οἱ μῆνες δργισμένοι»...

* * *

Μὲ τὴν καταμέτρηση καὶ τὴν ἀριθμητικὴν καταγραφὴν τῆς διαδομῆς τοῦ χρόνου ἡ ἀνθρωπότητα ταξινομεῖ, τυποποιεῖ καὶ δριθετεῖ τὶς φάσεις τῆς ἴστορικῆς της ἐξέλιξης. Ἔτσι εἶναι σήμερα καθιερωμένες δρισμένες βασικὲς χρονικὲς διαιρέσεις: δευτερόλεπτα, λεπτά, ὅρες, ἡμέρες, ἑβδομάδες, μῆνες, ἔτη, δεκαετίες, αἰῶνες, χιλιετίες. Ὅσες ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατηγορίες ἔχουν σχετικὰ μεγαλύτερη διάρκεια χαράσσονται στὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ὡς «σταθμοὶ» — ἀν καὶ σταθμοὶ δὲν εἶναι, διότι ὁ χρόνος δὲν στέκεται, ἀλλὰ ἀεράως τρέχει. Κατὰ τὴν περιοδολόγηση τοῦ ἀνθρώπινου βίου τέτοιοι «σταθμοὶ» θεωροῦνται, κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψη, ἰδίως οἱ ἐνιαυτοί, ὅταν δὲ ἀλλάζονται, ἡ κάθε πρωτοχρονία γίνεται συμβολικὴ ἡμερομηνία — «πάει ὁ παλιὸς ὁ χρόνος, ἀς γιορτάσονμε, παιδιὰ» — καὶ ὁ κάθε νέος χρόνος ἀντιμετωπίζεται μὲ αἰσιοδοξία, δίνει λαβὴ γιὰ ἀπολογισμὸν ἀλλὰ καὶ γιὰ δράματα. Θὰ μποροῦσε νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ ροὴ τοῦ χρόνου καταγράφεται σὲ βιβλίο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων: τὰ ἔτη σὰν ἑδάφια, οἱ δεκαετίες σὰν παράγραφοι, οἱ αἰῶνες σὰν κεφάλαια καί, μὲ τὸν τελευταῖον αἰώνα κάθε χιλιετίας, φαίνεται νὰ κλείνει ἔνας δόλιον ληρὸς τόμος ἴστορίας. Ὁδεύοντες τώρα πρὸς τὴν τρίτη μετὰ Χριστὸν χιλιετία καὶ βρισκόμαστε στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα.

Τί ἡμῖν δοκεῖ γιὰ τὸν κρατικὸν δργανωμένο κοινωνικὸν βίο τῶν ἀνθρώπων, ὅπως αὐτὸς ρυθμίζεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα;

“Οταν ἄρχιζε ἡ χιλιετία ποὺ τώρα βαίνει πρὸς τὸ τέλος της, ἡ ἀνθρωπότητα ζοῦσε στὸ σκότος τοῦ μεσαίωνα. Σημειώνω ἀπλῶς — γιὰ νὰ περιορισθῶ στὴν ἥπειρό μας, τὴν Εὐρώπη — ὅτι στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἥταν ἀρθρωμένη στὸ φεονδαλικὸν σύστημα, οἱ σχέσεις κυριαρχίας καὶ ὑποταγῆς δὲν διέπονταν ἀπὸ κανόνες σαφεῖς καὶ σταθερούς. Οἱ δὲ λαοί, ἐθισμένοι στὴν καταπίεση, στὴν ἀμάθεια καὶ στὴν ἀπάθεια, στὴ θρησκοληψία καὶ στὶς δεισιδαιμονίες, φοβόνταν ἡ ἔλπιζαν ὅτι μὲ τὸ ἔτος 1000 θὰ ἐρχόταν ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου. Ἡ όποια δύμας δὲν ἦρθε. Ἐφευρίσκονται καὶ

διαδίδονται πάντοτε ίδεοληψίες ποὺ συγκαλύπτουν τὴν ὡμὴ πραγματικότητα. Τὸ ίδιο περίπον συμβαίνει καὶ σήμερα μὲ δύσους ἵσχυρίζονται ὅτι, τώρα ποὺ πλησιάζει τὸ ἔτος 2000, ἔχει σημάνει δῆθεν τὸ τέλος τῆς Ἰστορίας. Νομίζω, ἀντίθετα, ὅτι ἐφ' ὅσον στὴν κοινωνία ὑπάρχουν ταξικὸι διαφορισμοὶ καὶ ἀνταγωνισμοί, ἀντιπαραθέσεις καὶ συγκρόσεις, ή Ἰστορία δὲν τελειώνει, ἀλλὰ προχωρεῖ διαλεκτικά. Καὶ μάλιστα, μὲ τὴν δῆλη κοινωνικούκονομικὴ ἐξέλιξη, κατὰ τοὺς τελευταίους δύο αἰῶνας, οἱ ρυθμοὶ τοῦ ἴστορικοῦ γίγνεσθαι ἔχονται ἐπιταχυνθεῖ. Ἰδίως ὅστερα ἀπὸ τὶς ἀλματώδεις προοδίους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τὰ συναφῆ ἐπιτεύγματα τῆς τεχνικῆς, μὲ τὴ διάσπαση τοῦ ἀτόμου, μὲ τὴ χρήση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας καὶ τὴ διάδοση τῆς πληροφορικῆς, παράλληλα δέ, στὸ πολιτικὸ πεδίο, μὲ τὴν κατάρρευση τῶν παντὸς τύπου καὶ χρώματος διλοκληρωτικῶν καθεστώτων —ποὺ μίαναν καὶ ἐντρόπιασαν τὸν εἰκοστὸν αἰώνα— καὶ ἡδη μὲ τὴν βαθμαίᾳ ἐδραίωση πολιτευμάτων δημοκρατικῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἥ ἡττον, καὶ πάντως βασικὰ «ἀνοικτῶν» καὶ «ἀνεκτικῶν», μπορεῖ νὰ διαβλέπει κανεὶς εὐμενεῖς τὶς προοπτικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀληθινῆς Ἰστορίας, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ κατάξιωση τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἀνθρώπου.

* * *

Ποὶα εἶναι στὴν παροῦσα ἴστορικὴ καμπή —«στιγμή»—, ποὺ σηματοδοτεῖται μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 20ὸ στὸν 21ο αἰώνα, ἡ σημασία τοῦ Σύνταγματος;

Ἄσ μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ σημειώσω ἐν πρώτοις, συνοπτικά, γιὰ τοὺς μὴ εἰδικοὺς καὶ «μεμυημένους», ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ Σύνταγματος εἶναι ἴστορικὸ προϊὸν ἥ, καλύτερα, ἴστορικὸ ἐπίτευγμα τῶν δύο τελευταίων αἰώνων. Πρόκειται γιὰ τὴν καταγραφή, σὲ ἕτα κείμενο, τῶν θεμελιωδῶν νομικῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζονται κατὰ βάση τὴν συγκρότηση καὶ τὴν ἀσκητικὴν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στὸ πλαίσιο ἐνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὡστε νὰ εἶναι καθορισμένες καὶ δριθετημένες οἱ σχέσεις πνωμαρχίας καὶ ὑποταγῆς. Τοῦτο ὑπῆρξε ἐπιδίωξη καὶ κατάκτηση τῆς τότε κοινωνικούκονομικὰ καὶ πολιτικὰ ἀνερχόμενης ἀστικῆς τάξης, μὲ τὸν ἄγώνα τῆς κατὰ τῆς ἐξουσίας τῶν φεοδαρχῶν ἀρχικὰ καὶ τῶν μοναρχῶν στὴ συνέχεια.

Ο ὁρος «Σύνταγμα» ὑποδηλώνει τὸν τρόπο μὲ τὸν δποῖο εἶναι συντεταγμένη η κρατικὴ ἐξουσία ποὺ ἀσκεῖται ἐντὸς μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας. Ἀποδόθηκε ἔτσι στὰ Ἑλληνικά, ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή, ὁ λατινικῆς προέλευσης ὁρος «constitution» — «*rem publicam constituere*» ἐλεγαν οἱ Ρωμαῖοι — ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν Ἀμερικὴ μετὰ τὸ 1776 καὶ στὴ Γαλλία μετὰ τὸ 1789 καὶ ἔκποτε καθιερώθηκε. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα χρησιμοποιοῦσαν ἐνίστε τὸν ὁρο «σύνταγμα». Ο Ἰσοκράτης μιλάει, σὲ δρισμένους λόγους τον (‘Αρειοπαγιτικὸς i’ 28,

Παναθηναϊκὸς ἔστι 151), γιὰ τὸ «σύνταγμα τῆς πολιτείας», δὲ Πολύβιος γράφει (*Ιστορίαι*, βιβλ. VI, 50, 2) γιὰ τὴν νομοθεσία τοῦ Λυκούργου ὅτι «οὐτ' ἔστιν οὔτε γέγονεν οὐδὲν αἰρετώτερον τοῦ λακωνικοῦ καταστήματος καὶ συντάγματος». Καὶ σήμερα «Καταστατικὸς Χάρτης» καλεῖται τὸ γραπτὸ Σύνταγμα, ἐπειδὴ ἀκριβῶς περιέχει τοὺς «καταστατικοὺς» κανόνες τοῦ κράτους, δηλαδὴ εἶναι περίπον τὸ «καταστατικὸν» τῆς κρατικὰ δργανωμένης κοινωνικῆς συμβίωσης. Τὴν οὐσιαστικὴν δὲ ἔννοια τοῦ Συντάγματος εἶχε ἡδη συλλάβει —δπως ἄλλωστε καὶ πολλὲς ἄλλες σύγχρονες ἄλλὰ διαχρονικὲς ἔννοιες— δὲ Ἀριστοτέλης, πραγματενόμενος τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτεύματος: «π ο λ ι τ ε ί α μὲν γάρ ἔστι τάξις πολιτείας ἡ περὶ τὰς ἀρχάς, τίνα πρόποντεν νενέμηνται καὶ τί τὸ κύριον τῆς πολιτείας καὶ τί τὸ τέλος ἐκάστης τῆς κοινωνίας ἔστιν· νόμοι οἱ δὲ κεχωρισμένοι τῶν δηλούντων τὴν πολιτείαν, καθ' οὓς δεῖ τοὺς ἀρχοντας ἀρχεῖν καὶ φυλάττειν τοὺς παραβαίνοντας αὐτοὺς» (Πολιτικά, Δ. 1289a, 15 ἐπ.).

Ἄλλος ἔρθοντας στὴν σημερινὴν σημασία τοῦ Συντάγματος. Τὸ σύγχρονο κράτος εἶναι «συνταγματικὸν κράτος». Τοῦτο βασικὰ σημαίνει ὅτι ἡ κρατικὴ ἔξονστία εἶναι νομικὰ —διὰ Συντάγματος— περιορισμένη καὶ δριθετημένη. Πρόκειται γιὰ τυποποίηση καὶ καδικοποίηση τοῦ ἔξουσιαστικοῦ φαινομένου. Μὲ τὸ Σύνταγμα —ποὺ εἶναι ἡ συμπυκνωμένη νομικὴ ἀποτύπωση ἐνὸς συγκεντριμένου συσχετισμοῦ κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων— ἐπιδιώκεται ἡ δργάνωση τῆς κρατικῆς ἔξονστίας μὲ σταθεροὺς καὶ πάγιους κανόνες καὶ ἡ ἀποπροσωποποίησή της. *Ἐτσι, ἡ θέληση τῶν δποιωνδήποτε φορέων τῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἴσχύσει καὶ ἐπιβληθεῖ σὰν κρατικὴ θέληση παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι θεσμικὰ νομιμοποιημένη καί, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, σύμφωνη μὲ τοὺς δρισμοὺς τοῦ Συντάγματος.* *Ανήκει λοιπὸν ἡδη στὸ μονσεῖο τῆς Ιστορίας ἡ ρήτρα μὲ τὴν ὅποια τελείωνταν τὰ διατάγματα τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας:* «*car tel est notre (bon) plaisir*», δηλαδὴ περίπον «διότι ἔτσι μᾶς ἀρέσει» — μολονότι τὰ ἵδια ἔλεγαν, μὲ ἄλλη διατύπωση, καὶ οἱ διάφοροι δικτάτορες μέχρις ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν τοῦ αἰώνα μαζ. Σήμερα ἡ κρατικὴ ἐξ ο σ' ί α ἀσκεῖται καὶ ἐπιβάλλεται ὡς ἀρμοδιότητα τα, τὸ δὲ Σύνταγμα λειτουργεῖ ὡς μέθοδος περιστολῆς τῆς ἔξονστίας. Θέτοντας δὲ φραγμοὺς στὴν ἀσκησή της ἀποβάνει μέθοδος προστασίας τῶν ἔξονσιαζομένων ἦ, μὲ ἄλλες λέξεις: χωρὶς νὰ πάνε νὰ εἶναι «τεχνικὴ» δργάνωσης καὶ ἐπιβολῆς τῆς ἔξονστίας, μπορεῖ διαλεκτικὰ νὰ λειτουργήσει καὶ ὡς «τεχνικὴ» τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Τὸ Σύνταγμα ἀποτελεῖ πάντως τὴν νομικὴ πλαισίωση τοῦ κρατικοῦ φαινομένου.

Στὰ σύγχρονα κράτη μὲ τὸν ὅρο «Σύνταγμα» νοεῖται ἔνα κείμενο ποὺ ἡ κυρίαρχη ἐντὸς τοῦ κράτους θέληση ἔχει θεσπίσει ὡς θεμελιώδη νόμο — μὲ ανξημένη τυπικὴ ἴσχυν ἔναντι τῶν ἄλλων νομικῶν κανόνων —, στὸ ὅποιο ἔχουν καταγραφεῖ οἱ βασικοὶ

κανόνες ποὺ ρυθμίζουν κνοῖως μὲν τὴ συγκρότηση, τὴν δργάνωση καὶ τὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καί, σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ σύνολο τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς στὸ πλαίσιο τοῦ δεδομένου κράτους.

* * *

‘Η θέσπιση Συνταγμάτων ἀφ’ ἐνὸς συνδέθηκε ἵστορικὰ μὲ τὴ συγκρότηση τῶν ἐθνικῶν καὶ αὐτῶν καὶ ἀφ’ ἑτέρου συνυφάνθηκε μὲ τὴν ἔννοια τῆς καὶ νομιμοκρατίας τους. Μέσα ἀπὸ τοὺς δύο αὐτὸὺς ἀξιονες πρόεπε νὰ προσεγγίσουμε καὶ νὰ διαγνώσουμε τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ Σύνταγμα σήμερα, στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα. Συγκεκριμένα ἐρωτᾶται: τὸ Σύνταγμα ἐξακολούθει, ἀραγε, νὰ συνδέεται μὲ τὸ ἐθνικὸ κράτος ὅσο στενά συνέβαινε ἀρχικά, δηλαδὴ μὲ βάση τὴν ἀποκλειστικότητα τῶν κανονιστικῶν του ρυθμίσεων; ‘Η ἔννοια τῆς κυριαρχίας διατηρεῖ, ἀραγε, τὴν ἀρχικὴν ἀπόλυτην σημασία της ὡς στοιχείου τοῦ κράτους; Καὶ ἡ ἐξουσία παραμένει, ἀραγε, οἵονεὶ μονοπώλιο τοῦ κράτους μὲ τὴν προαμιδικὴ δομή της;

Μὲ τὴ διεθνοποίηση τῆς οἰκονομίας, μὲ τὴ διεύρυνση τῶν κοινωνιῶν καὶ πολιτισμῶν σχέσεων καὶ μὲ τὶς φαγδαῖες ἐπιστημονικὲς προόδους καὶ τεχνικὲς ἐξελίξεις, ποὺ ἐπέφεραν τὸν πολλαπλασιασμὸν καὶ τὴν ἐπιτάχυνση τῶν μέσων συγκοινωνίας καὶ ἐπικοινωνίας καὶ τὴ συνακόλουθη ἐκμηδένιση τῶν ἀποστάσεων καὶ τὴν οἵονεὶ ἐνοποίηση τῶν ἡπείρων καὶ τῆς ὑψηλού, τὰ ἐθνικὰ στεγανὰ ἔχοντας ὑποστεῖρας γογμές. *Ίδιαίτερα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο παρατηρεῖται μία ἀναδιάρθρωση τῶν καθημερινῶν παραδοσιακῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν συνταγματικῶν Δικαιάσιων, μὲ ἐπακόλουθο τὴν ἀλλοίωσην δρισμένων χαρακτηριστικῶν τους, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταξύ τους σχέσεων.*

Παράλληλα, συμβαίνει καὶ κάτι ἄλλο — καὶ θέλω νὰ σταθῶ ἐν πρώτοις στὸ γεγονός αὐτό: προϊοῦσα εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν συνταγμάτων τῶν κρατῶν καθ’ ἕκαστα κρατῶν καὶ ἡ τάση γιὰ ἐξομοιώσην καὶ διεθνοποίησην τῶν συνταγμάτων τῶν συνταγματικῶν ρυθμῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς συνταγματικῆς ἐπιστήμης, ἐπέκεινα τῶν ἐθνικῶν συνόρων. *Ἐνεξίγητη αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη: ἀνὴρ κοινωνιοποιηματικὴ δομὴ τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης δὲν εἶναι ἀπολύτως δόμοια, εἶναι πάντως παρεμφερής, παρὰ τὶς ὅποιες ἀποκλίσεις. Πράγματι, δύσοδήποτε καὶ ἀνύστερη ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη δρισμένων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, δύποτε ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ἰολανδία καὶ ἡ Πορτογαλία, πάντως αὐτές βρίσκονται ἀναμφισβήτητα πολὺ πλησιέστερα πρὸς τὶς προηγμένες χῶρες τῆς δυτικῆς, τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς βόρειας Εὐρώ-*

πης, παρὰ πρὸς τὶς χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς —ὅπου σηματικὸ ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ, 30% ἢ καὶ 40%, εἶναι περιθωριακό— πρὸς τὶς ὅποιες τὶς παρομοίας, τουλάχιστον μέχρι πρὸ τινος, δρισμένες θεωρίες περὶ «καπιταλιστικοῦ κέντρου» καὶ «περιφέρειας». Τὸ ἵδιο ἵσχει grosso modo καὶ γιὰ τὸ πολιτιστικό τοὺς ἐπίπεδο. Εἶναι ἀλλωστε δεδομένη ἡ κοινὴ πολιτισμικὴ «κληρονομία» τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, τὴν ὥποια ἔχει ἐπανειλημμένα ἐπισημάνει καὶ τὸ Δικαστήριο τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων τοῦ Λονξεμβούργου καὶ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριο Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Στρασβούργου. Ἐτσι ἔξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν Συνταγμάτων τοὺς προσλαμβάνονται καὶ ἐνσωματώνονται διατάξεις ἀπὸ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ Συντάγματα, ἀξιοποιεῖται ἐπίσης ἡ πείρα ἀπὸ ἔνεργες συνταγματικοπολιτικὲς πρακτικές, συγκλίνουν δὲ καὶ ἀντίστοιχες ἀπόγεις τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὥποια λειτουργεῖ ἦδη, περισσότερο παρὰ ποτὲ ἄλλοτε, μὲ συγκριτικές καὶ διεθνοποιημένες ἐρμηνευτικὲς μεθόδους. Ἔνιαίος εἶναι λοιπὸν ὁ εὐρωπαϊκὸς συνταγματικὸς πολιτισμός.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα : τὸ ἄρθρο 19 παρ. 2 τοῦ γερμανικοῦ Συντάγματος (Θεμελιώδους Νόμου τῆς Βόρνης τοῦ 1949) δοῖται ὅτι: «Σὲ καμία περίπτωση δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θιγεῖ ἔνα θεμελιώδες δικαίωμα κατὰ τὸ οὖσιόδες περιεχόμενο τοῦ». Ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε σὲ ἄλλα Συντάγματα. Ὁμως ἡ θεωρία καὶ ἡ νομολογία, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, θεωροῦν ἦδη ὡς συνταγματικὰ ἀνεπίφεπτη τὴν προσβολὴ τοῦ «πνοΐα» τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἔστω καὶ ἀν δὲν ὑπάρχει σχετικὴ ρητὴ διάταξη στὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος. Ἐπίσης καὶ ἡ νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ἔχει νίοθετήσει καὶ ἐφαρμόζει ἐρμηνευτικὰ ἀντὸν τὸν κανόνα. Παρατηρεῖται ὅμως καὶ μία ἄλλου εἴδους ἀλληλεπίδραση. Στὴ Γερμανία διαμορφώθηκε ἡ θεωρία τῆς «σύμφωνης μὲ τὸ Σύνταγμα ἐρμηνείας τῶν νόμων» (Verfassungskonforme Auslegung), τὴν ἐρμηνευτικὴ δὲ αὐτὴν μέθοδο ἀκολούθησε καὶ ἡ νομολογία ἄλλων χωρῶν μὲ παράλληλη σύμφωνη ἐπεξεργασία τῆς ἐκ μέρους τῆς ἐπιστήμης. Κατ’ ἀναλογίαν διατυπώθηκε, στὴ συνέχεια, ἡ θεωρία τῆς «σύμφωνης μὲ τὸ διεθνὲς δίκαιοο ἐρμηνείας» (Völkerrechtskonforme Auslegung) τῶν περὶ θεμελιωδῶν δικαιωμάτων διατάξεων τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου. Ἡδη τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἐρμηνευτικὴ μέθοδο χρησιμοποιοῦν τὰ δικαστήρια διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν (Γερμανίας, Δανίας, Ἰρλανδίας, Λονξεμβούργου, Μεγάλης Βρεταννίας). Ἀκόμη περισσότερο : δύο ἀπὸ τὰ τεράτερα εὐρωπαϊκὰ Συντάγματα τὴν ἐπιβάλλονταν μὲ ρητὴ συνταγματικὴ διάταξη (ἄρθρο 16 παρ. 2 Σ. τῆς Πορτογαλίας τοῦ 1976, ἄρθρο 10 παρ. 2 Σ. τῆς Ἰσπανίας τοῦ 1978).

Ἡ τάση πρὸς διεθνοποίηση τῶν συνταγματικῶν ρυθμίσεων δὲν ἐμφανίζεται μόνο μὲ τὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση καὶ μίμηση μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων καὶ τῆς συναφοῦς νομολογίας καὶ θεωρίας. Ἐκδηλώνεται καὶ μὲ τὴν ἐν ταξιδίῳ συνταγματικής πολιτισμούς προσβολὴν, που προσέρχεται από την Ευρώπη καὶ την Ασία, καὶ προσβαίνει στην Ελλάδα, την Ελληνική πολιτισμούς προσβολὴν, που προσέρχεται από την Ασία καὶ την Ευρώπη.

ρ υ θ μ ί σ ε ω ν διεθνών συμβάσεων στάθμικά συνταγματικά και ικανότητας πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, έθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, συμμετοχής σε έθνική μειονότητα, περιουσίας, γέννησης ή αλληλεγγύης και τάσσασης, γενικεύει και άπολυτοποιεί, με τὸν δρόμο «άλλης κατάστασης», τὴν άπαγόρευση διακρίσεων πέραν τῶν εἰδικῶν φητὰ προβλεπόμενων περιπτώσεων, τῶν διποίων ή ἀπαρθμητηρίας δὲν εἶναι περιοριστική, ἀλλὰ ἐνδεικτική. Αὐτὴν ἀκοινωνίαν διενομένη και γενικευμένη διατύπωση τῆς άπαγόρευσης διακρίσεων νιοθέτησαν δύο ἀπό τὰ νεότερα ενδωπαϊκά Συντάγματα, τὸ ισπανικό τοῦ 1978 (ἄρθρο 14) και τὸ δλλανδικό, δπως ἀναθεωρήθηκε τὸ 1983 (ἄρθρο 1).

³ Αποτελεῖ ιδιάζον γνώρισμα τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς ή ρ υ θ μ ι σ τ ι κ ή παρέμβαση σ τοῦ Διεθνοῦ Δικαίου σὲ πεδία πολέμου ἢ νησιανού παλαιότερο αποκλειστικού στήνα πολέμου στοῦ Δικαίου. Κυρίως ρυθμίσεις τῶν έθνικῶν Συνταγμάτων περὶ θεμελιωδῶν δικαιωμάτων —ἀπομικῶν, πολιτικῶν, κοινωνικῶν (ὅλα τὰ σύγχρονα Συντάγματα περιέχονταν διατάξεις προστατευτικές τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἐκτὸς ἀπό τὸ γαλλικό τοῦ 1958 ποὺ μὲ τὸ προοίμιό του παραπέμπει στὴ Διακήρυξη τοῦ 1789 και στὸ προοίμιο τοῦ προϊσχύσαντος Συντάγματος τοῦ 1946) — ἔχονταν ύπεροχερασθεῖ ἀπὸ ἀντίστοιχα διεθνῆ κείμενα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τοῦ 1948, περνώντας ἀπὸ τὴν Ενδωπαϊκὴ Σύμβαση τοῦ 1950 γιὰ τὴν προάσπιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου και τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν και φθάνοντας στὰ δύο Σύμφωνα τοῦ O.H.E. τοῦ 1966 και σὲ ἄλλα διεθνῆ κείμενα εἰδικοῦ περιεχομένου.

⁴ Η ἐπισημανθεῖσα και συνεχῶς ἐντεινόμενη και διευρυνόμενη τάση ἀφ' ἐνὸς μὲν γιὰ ἀμοιβαία πρόσληψη, συμπλήρωση και ἐξομοίωση τῶν έθνικῶν συνταγματικῶν ρυθμίσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ γιὰ διεθνοποίησή τους, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικοοικονομικῆς πραγματικότητας, ἀπὸ τὴν διποία και ἐπικαθορίζεται σὲ μεγάλο βαθμό. ⁵ Αποτελεῖ ὅμως συνάρτηση και τῶν ιδεολογικῶν και πολιτισμικῶν δεδομένων ποὺ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ή ἥττον κοινὰ στοὺς ενδωπαϊκοὺς λαούς. Εἶναι δὲ θετικὴ αὐτὴ η ἐξέλιξη πρὸς εὐρύτερα κοινωνικὰ σύνολα και ἀντίστοιχους κοινοὺς συνταγματικοὺς θεσμούς. Διότι μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναδεικνύμενη προοπτικὴ τῆς ενδωπαϊκῆς ἐνοποίησης —η διοικητικής— ποὺ ἐμφανίζεται ως ιστορικὸ αἴτημα τῆς ἐποχῆς μας, τώρα στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα και τῆς δεύτερης μ.X. χιλιετίας.

*Αὐτὴν ἡ ἐξ ἀντικειμένου ὑπάρχονσα τάση γιὰ ὑπέρβαση τῶν ἐθνικῶν
 Συνταγμάτων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ γιὰ δμογενοποίηση τῶν
 ἔννόμων τάξεων τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδίως κρατῶν ἐμφανίζεται καὶ μὲ τρόπο δργανω-
 μένο καὶ συστηματικὸ καὶ προσλαμβάνει μορφὴ θεσμική. Κύριο καὶ καίριο νομικο-
 πολιτικὸ φαινόμενο τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἡ διείσδυση ποὺ συνεπάγεται ἀλλοίωση καὶ σχετικοποίηση
 τοῦ κανονιστικοῦ χαρακτήρα τοῦ Συντάγματος, τὸ διόποτο «οἰκειοθελῆς» τείνει νὰ
 καταστεῖ ἔτσι διάτομο.*

*Ἐξηγοῦμαι. Στοιχεῖο οὐσιῶδες τοῦ κράτους θεωρεῖται ἡ κυριαρχία. Ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἔχει, ἐξ ὁρισμοῦ, τὴν ὑπέρτατη ἴκανότητα νὰ μὴν περιορίζεται πα-
 ρὰ μόνον ἀφ' ἑαυτῆς, δηλαδὴ μόνο καὶ δοῦ ἡ ἴδια τὸ θέλει. Μὲ ἄλλες λέξεις, κυριαρχία
 εἶναι ἡ ἴκανότητα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας νὰ δολίζει καὶ νὰ ἐπαληθεύει τὴν ἵκανότητα
 της αὐτοῦ να μηδὲν πιθανόν της, χωρὶς νὰ περιορίζεται ἀπὸ ἄλλη
 θέληση· εἶναι ἡ ἀποκλειστικὴ της ἀρμοδιότητα νὰ καθορίζει τὴν ἀρμοδιότητά
 της, ἔχει δηλαδὴ τὴν «άρμοδιοτητανή της» (Kompetenz-
 kompetenz κατὰ τὸν ἥχηρὸ γερμανικὸ ὅρο). Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι χωρὶς τὸ
 στοιχεῖο τῆς κυριαρχίας ἡ κρατικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι πλήρης, ὡς ἡ ὑπέρτατη ἐντὸς τοῦ
 κράτους ἐξουσία. Στὸν βαθμὸ δὲ ποὺ ἀποβάλλει τὴν ἴκανότητα ἀποτελεσματικῆς ἐπι-
 βολῆς — μὲ δικά της μέσα, ὡς κάτοχος τοῦ «μονοπωλίου τοῦ καταναγκασμοῦ», —
 κινδυνεύει νὰ πάνει νὰ εἶναι κρατικὴ ἐξουσία. Ἡ κυριαρχία χαρακτηρίζεται ἀπὸ
 δύο στοιχεῖα: ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴν ἴκανότητα τοῦ ἀρχεῖν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν
 ἴκανότητα τοῦ μὴ ἀρχεῖν, ἀφ' ἑνὸς σὲ ἐστι τοῦ καὶ της καταναγκασμοῦ καὶ
 ἀφ' ἑτέρου σὲ ἐξωτερικὴ κυριαρχία.*

*Ἴστορικὸ προϊὸν τῆς μετὰ τὴν Ἀναγέννηση ἐποχῆς, κατὰ τὸν ἀνταρωτισμὸ με-
 ταξὸν τῆς κατατμημένης φεουδαρχικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἐνοποιητικῆς ἐξουσίας τῶν μο-
 ναρχῶν, ἡ ἔννοια τῆς κυριαρχίας ὡς στοιχείου τοῦ κράτους, ὅπως θεωρητικὰ διαμορ-
 φώθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Jean Bodin, ὑστερα δὲ ἀπὸ τὸν Thomas Hobbes καὶ ἄλ-
 λοντας, καὶ ὅπως ἔκτοτε ἐφαρμόσθηκε στὴν πράξη, εἶναι ἀπόλυτη καὶ ἀδιαίρετη· ε-
 τη: εἶναι ἡ πλειάδο ποτεστατική, ἡ δύναμι καὶ ἐξυπηρετεῖ τὸν πρωταρ-
 χικὸ προορισμὸ κάθε κράτους, ποὺ ἐξ ὁρισμοῦ εἶναι ἡ «τάξη καὶ ἀσφάλεια».*

*Τὸ πρόβλημα ποὺ ἐνδιαφέρει ἐν ὅψει τοῦ Συντάγματος ἀφορᾶ ἰδίως τὴν ἐσωτε-
 ρικὴ κυριαρχία. Ὡς ποδὸς δὲ τὴν ἐξωτερικὴν κυριαρχίαν σημειώνω ἀπλῶς
 — γιὰ νὰ τὴν ἀντιδιαστείλω — ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἔγκειται στὴ διεθνῆ, τὴν ἔναντι τῶν ἄλ-
 λων κρατῶν ἀνεξαρτητή στην συγκεκριμένην κράτους. Καὶ ὑλοποιεῖται μὲ τὸ
 δικαίωμά του, ἀρνητικὰ μὲν νὰ μὴ δέχεται ξένες ἐπεμβάσεις, θετικὰ δὲ νὰ συνάπτει*

συμμαχίες. Ἐν τούτοις ἡ ἵστητα τῶν κρατῶν, πρὸς τὴν ὁποίᾳ συνδέεται ἡ ἔννοια τῆς ἐξωτερικῆς κυριαρχίας — δὲ Καταστατικὸς Χάρτης τοῦ O.H.E. ὁρίζει δτὶ δὲ οὐγανισμὸς βασίζεται στὴν ἀρχὴν τῆς «κυριαρχησίας ἵστητας» ὅλων τῶν μελῶν του (ἀρθρο 2 παρ. 1) — εἶναι μία κατηγορία πολὺ σχετική. Διότι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν διεθνῆ πραγματικότητα, ἰδίως στὴν ἐποχή μας ὅπου οἱ λεγόμενες Μεγάλες Δυνάμεις — ποὺ ὑπῆρχαν πάντως ἀνέκαθεν — διαθέτουν σήμερα πυρηνικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ συνεπῶς συντριπτικὴ δύναμη ἐπιβολῆς τῶν θελήσεών τους. Ἀρα, ὅλα τὰ κράτη εἶναι μὲν ἵστα, ὑπάρχοντα δύμως καὶ δρισμένα ποὺ εἶναι «περισσότερο ἵστα», δπως θὰ ἔλεγε δ Brecht. Ἀλλωστε, μεταπολεμικὰ ἡ πραγματικὴ αὐτὴ ἀνιστητα ἔχει ἀποκτήσει τομικὴ καθιέρωση: ὑπενθυμίζω τὸ δικαίωμα ἀρνητικούς (veto) ποὺ ἔχουν μόνο τὰ πέντε μόνιμα μέλη τοῦ Συμβονλίου Ἀσφαλείας τοῦ O.H.E. (Γαλλία, Η.Π.Α., Κίρα, Μεγάλη Βρετανία, Ρωσία) στὰ δποῖα, καθὼς φαίνεται, θὰ προστεθοῦν προσεχῶς ἡ Γερμανία καὶ Ἱαπωνία, ἵνα πληρωθῇ τὸ ωηθὲν ἀπὸ τὸν G. Jellinek γιὰ τὴν «καρονιστικὴ δύναμη τοῦ πραγματικοῦ» (*normative Kraft des Faktischen*).

Ἄλλα ἡ σχετικοποιίηση τῆς κυριαρχίας τῶν κρατῶν ἐμφανίζεται μὲ συνεχῶς αὖξονσα ἔνταση στὸ πεδίο ἰδίως τῆς ἐσωτερικῆς κυριαρχίας, δπως, προϊόντος τοῦ χρόνου, καὶ θεσμοποιεῖται. Ἀποτέλεσμα: ἡ διάσπαση καὶ ἡ ἀμβλυνση τῆς κανονιστικῆς ἴσχύος τοῦ Συντάγματος, τῶρα στὰ τέλη είκοστοῦ αἰώνα. Τὸ ζήτημα ἔχει συγκεντριμένα ὡς ἐξῆς:

Τὰ σύγχρονα Συντάγματα προβλέπουν ἥδη ἀφ' ἐνὸς τὴν μεταβίβασην ὁρισμένων κρατικῶν ἀρμοδιοτήτων σὲ διεθνεῖς δργανισμούς, καὶ ἀφ' ἐτέρου περιορισμοῦ τῆς κυριαρχίας τους. Ἐτσι τὸ ἴσχυον Σύνταγμά μας ἔχει προβλέψει ἥδη ἀπὸ τὸ 1975 στὸ ἀρθρο 28 δτὶ: «Γιὰ τὰ ἐξουπηρετηθεῖ σπουδαῖο ἐθνικὸ συμφέρον καὶ τὰ προαχθεῖ ἡ συνεργασία μὲ ἄλλα κράτη, μπορεῖ τὰ ἀναγνωρισθοῦν, μὲ συνθήκη ἡ συμφωνία, σὲ ὅργανα διεθνῶν δργανισμῶν ἀρμοδιότητες ποὺ προβλέπονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Γιὰ τὴν ψήφιση νόμου ποὺ κυρώνει αὐτὴν τὴν συνθήκη ἡ συμφωνία ἀπαιτεῖται πλειοψηφία τῶν τριῶν πέμπτων τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν, σὲ περιορισμοὺς ὡς πρὸς τὴν ἀσκηση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας της, ἐφ' ὅσον αὐτὸν ὑπαγορεύεται ἀπὸ σπουδαῖο ἐθνικὸ συμφέρον, δὲν θίγει τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὶς βάσεις τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ γίνεται μὲ βάση τὶς ἀρχές τῆς ἵστητας καὶ μὲ τὸν ὅρο τῆς ἀμοιβαιότητας». Δὲν πρόκειται τὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὰ ἐργανευτικὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τὴν μὴ σαφῆ καὶ ἐπακριβῆ διατύπωση αὐτῶν τῶν διατάξεων. Βέβαιο πάντως εἶναι δτὶ συνδυασμένες αὐτὲς οἱ διατάξεις, ποὺ ἔγκαιρα θεσπίσθηκαν, ἀποτέλεσαν, σωρευτικὰ

έφαρμοζόμενες, τὸ συνταγματικὸ «κλειδὶ» μὲ τὸ ὅποιο ἄνοιξε ἡ θύρα γιὰ τὴν εἰσόδο τῆς χώρας στὶς Εὑρωπαϊκὲς Κοινότητες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εἰσροή κανόνων τοῦ Κοινοτικοῦ Δίκαιου στὴν ἐσωτερικὴ ἔννομη τάξη. Μὲ τὶς ἐν λόγῳ διατάξεις ὁ συντακτικὸς νομοθέτης ἐπέτρεψε τὴν μεταφορὰν ἐνδὸς μέρους ἀπὸ τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τοῦ Συντάγματος στὸ Κοινοτικὸ Δίκαιο ὅσον ἀφορᾶ δρισμένα θέματα. Αὐτὴ ἡ μερικὴ καὶ ὑπό τοῦ μεταβίβαση τῆς ἀσκησῆς κρατικῶν ἀρμοδιοτήτων σε κοινοτικὰ δργανα δὲ νεἴναι κατὰ κνοιολεξίαν «έκχωρη σημασία» κνοιαρχίας είναι εἰδικὴ ηθελημένες φορέας πρωτογενοῦς (κνοιαρχης) ἐξουσίας, ἐν δρψει τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Προσομοιάζει δὲ αὐτὴ ἡ ἀνάθεση ἀρμοδιοτήτων πρὸς τὴν παραδοσιακὴ κατανομὴ τῆς ἀσκησῆς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, κατὰ τὶς τρεῖς κλασικὲς λειτουργίες τῆς, σὲ διάφορα δργανα. Πρόγματι, παράλληλα μὲ αὐτὴν τὴν λειτουργικὴν κατάτμησην τῆς ἐξουσίας θεσπίζεται ἥδη μία νέα ἰδιόρρυθμη λειτουργία τῆς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομασθεῖ «εὐρωποινοτικὴ» ἢ μᾶλλον «εὐρωπαϊκὴ» (προτιμῶς αὐτὸν τὸν δρό μᾶς σαφέστερο ἀπὸ τὸν γενικὸ δρό «ἐνοποιητικὴ» ποὺ ἔχει προτείνει διάφορος καὶ συνάδελφος Γ. Παπαδημητρίου), δυνάμει τῆς ὅποιας ἡ ἀσκηση μέρους τῶν κλασικῶν κρατικῶν λειτουργιῶν μπορεῖ, ὑπὸ δρισμένες προϋποθέσεις, νὰ ἀνατίθεται σὲ ἀντίστοιχα δργανα τῆς Εὑρωπαϊκῆς Ἐνωσης.

Παρόμοιες διατάξεις περιέχονται καὶ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ Συντάγματα, ὅπως τῆς Δανίας τοῦ 1953 (ἀρθρο 20), τῆς Ἰσπανίας τοῦ 1978 (ἀρθρο 93), τῆς Ὀλλανδίας ἀναθ. 1983 (ἀρθρο 92), τοῦ Λονξεμβούργου τοῦ 1868/1983 (ἀρθρο 49 δις), τῆς Ἰρλανδίας τοῦ 1937/1987 (ἀρθρο 29 παρ. 4 ἐδ. 3), τοῦ Βελγίου τοῦ 1831/1988 (ἀρθρο 25 δις). Ορισμένα δὲ Συντάγματα προχωροῦν ἀκόμη περισσότερο: προβλέπονταν εἴτε τὴν ad hoc ἀναθεώρησή τους γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ εὐθυγράμμισή τους πρὸς τὶς διατάξεις συνναφῶν διεθνῶν συνθηκῶν (Σύνταγμα τῆς Ἰσπανίας τοῦ 1978, ἀρθρο 95) εἴτε τὴν μὲ πολὺ αὐξημένη πλειοψηφία κύρωση συνθηκῶν ποὺ ἀντιβαίνουν σὲ συνταγματικὲς διατάξεις (Σύνταγμα τῆς Πορτογαλίας τοῦ 1976, ἀρθρο 279 παρ. 1 καὶ 4, Σύνταγμα τῆς Ὀλλανδίας, ἀναθ. 1983, ἀρθρο 91 παρ. 2, πρβλ. καὶ ἀρθρο 94), ἐνῶ ἐπίσης στὴ Γαλλία ἔγινε, τὸ 1992, εἰδικὴ ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1958 (ἀρθρο 54) ὡστε νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς διατάξεις τῆς Συνθήκης τοῦ Μάαστριχτ γιὰ τὴν Εὑρωπαϊκὴ Ἐνωση (νόμος 92554 τῆς 25.6.1992).

* * *

Βάσει τοῦ προμηνυμονευθέντος ἀρθρον 28 παρ. 2 καὶ 3 τοῦ Συντάγματος μας, ἀπὸ τὴν 1η Ἱανουαρίου 1981 ποὺ ἡ χώρα μας κατέστη μέλος τῶν Εὑρωπαϊκῶν Κοινότητων δυνάμει τῆς Συνθήκης Προσχωρήσεως, ἡ ὅποια κνοιάθηκε μὲ τὸν ν. 945/

1979, ἀρχισαν δρισμένα κοινοτικὰ ὅργανα νὰ ἀσκοῦν ἀρμοδιότητες ποὺ κατὰ τὶς πάγιες διατάξεις τοῦ Συντάγματος ἀνήκουν στὰ κρατικὰ ὅργανα τῆς νομοθετικῆς, τῆς ἐκτελεστικῆς ἢ τῆς δικαστικῆς λειτουργίας.⁷ Ήδη, δυνάμει τῆς Συνθήκης τοῦ Μαστριχτ τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1992 γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴν "Ενωση, ποὺ κυρώθηκε ἀπὸ τὴν Ελλάδα μὲ τὸν ν. 2077/1992, ἡ σχετικοποίηση καὶ ἡ ἔξασθένηση τῆς ἐσωτερικῆς κυριαρχίας εἶναι δεδομένη. Ναὶ μὲν πρόκειται γιὰ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὶς συνήθεις, παραδοσιακὲς διατάξεις τοῦ Συντάγματος ποὺ ρυθμίζουν τὴν ὅργανωση καὶ τὴν ἀσκηση τῆς κρατικῆς ἔξουσίας καθ' ἑαυτήν, καθὼς καὶ τῶν τριῶν λειτουργιῶν της. "Ομως θέμα συνταγματικότητας δὲν νομίζω δτι τίθεται, ἐφ' ὅσον ἡ μεταβίβαση κρατικῶν ἀρμοδιοτήτων γίνεται βάσει ἀλλων εἰδικῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος καὶ συγκεκριμένα δὲν νάμει τῶν συντακτικὸς νομοθέτης, αὐτοπειρατείας (ἐθνικῆς) καὶ αὐτοριχίας, θέσπισε ad hoc, ὡς μῆτρας ὑποδοχῆς καὶ ἀποδοχῆς τῆς δικαιοπαραγωγικῆς καὶ δικαιοδοτικῆς λειτουργίας τῶν ὅργάνων τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων (ήδη τῆς Εὐρωπαϊκῆς "Ενωσης).

"Ετσι οἱ κανόνες τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου ἔχουν ἄμεση ἵσχυ στὴν ἐσωτερικὴν ἔννομην τάξην, χωρὶς νὰ χρειάζεται δποιαδήποτε πράξη «μεταρρυθμίσεων», δηλαδὴ ἡ παρεμβολὴ τῆς «έγκριτικῆς» νομοθετικῆς βούλησης τῆς ἐθνικῆς κρατικῆς ἔξουσίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ὅσους κανόνες θεσπίζονται ἀπὸ κοινοτικὰ ὅργανα ποὺ ἀποφασίζουν κατὰ πλειοψηφία — χωρὶς δηλαδὴ νὰ εἶναι ἀναγκαία ἡ συγκατάθεση τῶν ἐκπροσώπων τῶν κρατῶν μελῶν —, δπως τὸ Συμβούλιο τῶν "Υπουργῶν ποὺ ἀσκεῖ οὐσιώδεις νομοθετικές καὶ πολιτικές ἀρμοδιότητες, οἱ δὲ ἀποφάσεις του εἶναι δεσμευτικές καὶ ἰσχύουν ἀμεσα σὲ κάθε κράτος μέλος. "Ομοίως οἱ ἀποφάσεις τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων (*ΔΕνρΚ*) εἶναι ἀπὸ εὐθείας δεσμευτικές γιὰ τὰ κράτη μέλη. "Ολα αὐτὰ σημαίνουν δτι, παράλληλα μὲ τὰ ὅργανα τῆς ἐθνικῆς - κρατικῆς ἔξουσίας, ἀποφασιστικὴ ἔξουσία ἀσκοῦν αὐτονόμως ἐντὸς τοῦ κράτους καὶ «ὑπερεθνικὰ» ἢ «ὑπερκρατικὰ» ὅργανα, τὰ κοινοτικά. Παρατηρεῖται ἔτσι μία συνεχής εἰσροὴ κοινοτικῶν κανόνων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρατικῶν ἐννόμων τάξεων, ἡ ὅποια διαταράσσει τὴν θεσμική τους ἰσορροπία καὶ τείνει νὰ ἀλλοιώσει τὴν δομὴ καὶ τὴν κανονιστικὴ λειτουργία τους. "Αρκεῖ νὰ σημειώσω τὴν ὑποβάθμιση τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν ἐθνικῶν κοινοβουλίων ἐν ὅψει κανονιστικῶν ρυθμίσεων τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου καὶ τὴν παράλληλη διεύρυνση τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν ὅργάνων τῆς ἐθνικῆς ἐκτελεστικῆς ἔξουσίας, καθὼς αὐτὴ κατ' ἔξοχὴν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου. "Ασχετα ἀπὸ τὶς δποιεσδήποτε θεωρητικές ἐρμηνείες ἡ κατασκευές, εἶναι πάντως προφανῆς ἡ

κάμψη —τον λάχιστον— δύο ἀρχῶν ποὺ θεωροῦνται στοιχεῖα τῆς κυριαρχίας: τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀδιαιρέτου καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀποκλειστικότητας.

*Ακόμη περισσότερο: βρισκόμαστε ἥδη ἐνώπιον ἐνὸς νομικοπολιτικοῦ φαινομένου ἀντιστροφοῦ φῆσις ὁλωνυμίας μεταξύ διεθνοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ δικαίου τοῦ ὅσον ἀφορᾶ τὴν λειτουργία τῆς κυριαρχίας. Τὸ δημόσιο διεθνὲς δίκαιοιο εἶναι κατ’ ἀρχὴν καὶ κατὰ παράδοση «συντονιστικό» δίκαιοιο λειτουργεῖ μὲ συνθῆκες, συμβάσεις, συμφωνίες μεταξὺ νομικῶν ίστοτίμων μερῶν. *Αντίθετα, τὸ ἐσωτερικό δημόσιο δίκαιοιο εἶναι κατ’ ἔξοχὴν «ἐξ οὐσίᾳ αντιστροφοῦ» δίκαιοιο ωθούμενος σχέσεις ἔξουσίας καὶ ὑποταγῆς, λειτουργεῖ δέ, κατὰ κανόνα, μὲ μονομερεῖς προστακτικὲς πράξεις (σύνταγμα, νόμος, διοικητικὴ πράξη, δικαστικὴ ἀπόφαση). Σήμερα, ὅμως, στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα, τὰ πράγματα φαίνεται νὰ ἀντιστρέφονται: τὸ διεθνὲς δίκαιο, ἐν προκειμένῳ τὸ κοινοτικό, ἔχει ἀποκτήσει «ἔξουσιαστικὰ» στοιχεῖα, τὰ δικαιαδίκαια δὲ καὶ πολλαπλασιάζονται. Θὰ δοῦμε, στὴν συνέχεια, ὅτι τὸ ἐσωτερικό δημόσιο δίκαιο, ἰδίως τὸ συνταγματικό, ἔχει—ἀντιστροφα—ἀποκτήσει σήμερα «συντονιστικὰ» στοιχεῖα.

* * *

*Ηδη, μὲ τὴν Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ (Συνθ. E.E.), ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν καθολικότητα τῶν καταστατικῶν ρυθμίσεών της, ἡ ἐθνική, δηλ. ἡ ἐσωτερική κυριαρχία τῶν κρατῶν μελῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς "Ενωσης διαβρώνεται ἐντονότερα, διότι προϊοῦσα καθίσταται ἡ διεύσδυση τοῦ κοινοτικοῦ —ἥδη ἐνωσιακοῦ— δικαίου. Σημειώνω ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ ἀρθρὸ 8Β τοῦ δεύτερου τίτλου τῆς Συνθήκης δρίζει —πραγματοποιώντας μία πρώτη ἐφαρμογὴ τῆς «εὐρωπαϊκῆς θαγένειας»— ὅτι: «Κάθε πολίτης τῆς "Ενωσης ποὺ κατοικεῖ σὲ κράτος μέλος, τοῦ δικαιούντος δὲν εἶναι ὑπήκοος, ἔχει τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι, στὶς ἐκλογὴς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβίου λίστας, στὸ κράτος μέλος τῆς κατοικίας του ὑπὸ τοὺς ἴδιους ὅρονσις μὲ τοὺς ὑπηκόους τοῦ ἐν λόγω κράτους» (παρ. 1), καθὼς ἐπίσης ἔχει τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι, στὶς ἐκλογὴς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβίου λίστας, στὸ κράτος μέλος τῆς κατοικίας του ὑπὸ τοὺς ἴδιους ὅρονσις μὲ τοὺς ὑπηκόους τοῦ ἐν λόγω κράτους» (παρ. 2). *Η μία ἀπὸ τὶς δύο πλευρῶν αὐτῆς τῆς ρύθμισης σημαίνει ὅτι ἀλλοδαποὶ —κοινοτικοὶ πολίτες— ποὺ κατοικοῦν στὴν "Ελλάδα, ἀφ' ἐνὸς μὲν καθίστανται μέλη τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος γιὰ τὴν ἀνάδειξη ἀρχῶν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, καθὼς καὶ μελῶν τοῦ Εὐρωπαϊκού οργανισμού, ἀφ' ἑτέρου δὲ μποροῦν νὰ ἐκλεγοῦν δήμαρχοι ἢ κοινοτάρχες ἢ μέλη τῶν ἀντίστοιχων συμβούλιων, καὶ ἐπίσης νὰ ἐκπροσωπήσουν τὴν "Ελλάδα στὸ Εὐρωπαϊκού οργανισμού (αὐτὸ ἔχει ἥδη συμβεῖ στὴν Ιταλία, ὅπου ἐξελέγη εὐρωβούλευτὴς ὁ Γάλλος συνταγματολόγος καθηγητὴς M. Duverger).

Καὶ ἐρωτᾶται: ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς ἐν λόγῳ διάταξης μὲ τὸ ἵσχυν Σύνταγμά μας; Τὸ Σύνταγμα ἀπαιτεῖ γιὰ τὶς περιπτώσεις αὐτές, δηλαδὴ γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι, ποὺ εἶναι πολιτικὰ δικαιώματα συμμετοχῆς στὴν ἀσκηση τῆς κρατικῆς ἔξουσίας— τὴν ἴδιότητα τοῦ "Ελληνα πολίτη (ἀριθμ. 51 παρ. 3 καὶ 102 παρ. 2). Γενικότερα δὲ στὸ ἀριθμ. 4 παρ. 4 δούλεται ὅτι: «Μόνον "Ελληνες πολίτες εἶναι δεκτοὶ σὲ δικαιούσεις ποὺ εἰσάγονται μὲ εἰδικοὺς νόμους». Πάντως δικαιούσεις αὐτές οἱ διατάξεις ποὺ προανέφερα ἀνήκουν στὸν «συληφό πυρίνα» τοῦ Συντάγματος, διότι συνδέονται μὲ τὴν ἴδιότητα τοῦ Λαοῦ — ἀποτελούμενον ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν Ελλήνων πολιτῶν— ως φρούρια τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας (ἀριθμ. 1 παρ. 2-3 Σ.), καὶ μὲ τὸν δημοκρατικὸν χαρακτήρα τοῦ πολιτεύματος. Γι' αὐτὸν δὲ ἀκριβῶς τὸν λόγο δὲν ὑπόκεινται σὲ ἀναθεώρηση (ἀριθμ. 110 παρ. 1 Σ., διότι μηδὲν μείνει καὶ τοῦ ἀριθμοῦ 4 παρ. 4).

Μὲ αὐτὰ τὰ συνταγματικὰ δεδομένα ἀνακύπτει προβληματισμὸς γιὰ τὸ κατὰ πόσον οἱ προμηθεῖσες διατάξεις τοῦ ἀριθμοῦ 8Β τῆς ΣυνθΕ.Ε. τελοῦν σὲ ἀρμονία μὲ τὸ ἵσχυν Σύνταγμα, τὸ ὅποιο δὲν περιέχει σχετικὴ πρόσοντα γιὰ ἐκλογικὸ δικαίωμα τῶν ἀλλοδαπῶν ἢ γιὰ τὴν πρόσβασή τους στὴ δημόσια διοίκηση, ἀντίθετα πρὸς ὃ, τι συμβαίνει σὲ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ Συντάγματα, δύοπει τὸ προτογαλικὸ τοῦ 1976 (ἀριθμ. 15 παρ. 2 καὶ 4), τὸ ισπανικὸ τοῦ 1978 (ἀριθμ. 13 παρ. 2), τὸ δλλανδικὸ τοῦ 1983 (ἀριθμ. 130). Ἐξ ἄλλου, ἐν ὅψει τῆς ἐν λόγῳ συνθήκης ἔγιναν ad hoc ἀναθεωρήσεις ἔθνων Συνταγμάτων, δύοπει στὴ Γαλλία, κατὰ τὰ ἥδη λεχθέντα, ἐπίσης στὴ Γερμανία, στὴν Ἰσπανία, στὴν Πορτογαλία. Πάντως τὸ ἀριθμ. 48 παρ. 4 ΣυνθΕΟΚ εἶχε ἥδη θεσπίσει ἐξαίρεση ἀπὸ τὴν θεμελιώδη ἀρχὴ τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου γιὰ τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία τῶν προσώπων (ἀριθμ. 3γ καὶ 8Α ΣυνθΕΟΚ), ἐπιτρέποντας διακρίσεις δύοπει ἀφορᾶ τὴν «ἀπασχόληση στὴ δημόσια διοίκηση» τῶν καθ' Ἑκαστα κρατῶν μελῶν καὶ τὴν ἵση μεταχείριση τῶν κοινοτικῶν πολιτῶν. Εἰδικὰ γιὰ τὴ διάταξη τοῦ ἀριθμοῦ 4 παρ. 4 τοῦ Συντάγματός μας, θὰ ἥθελα νὰ σημειώσω ὅτι, ἀντιμετωπιζόμενη μὲ μία «σύμφωνη πρὸς τὸ διεθνὲς (κοινοτικὸ) δίκαιοι ἐδομνεία» — ἐν ὅψει καὶ τῆς «εὐρωπαϊκῆς λειτουργίας» τῶν ἀριθμῶν 28 παρ. 2-3 Σ., κατὰ τὰ ἥδη λεχθέντα — μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δὲν ἀποκλείει κατ' ἀρχὴν τὴν ἀσκηση δημόσιας λειτουργίας ἀπὸ κοινοτικὸν πολίτες, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι τοῦτο θὰ δρισθεῖ μὲ «εἰδικοὺς νόμους» καὶ γιὰ συγκεκριμένες «δημόσιες λειτουργίες».

Ύπάρχουν καὶ ἄλλες διατάξεις τῆς ΣυνθΕΟΚ καὶ τῆς ΣυνθΕΕ, καὶ ἐπίσης τόσο τοῦ πρωτογενοῦς ὅσο καὶ τοῦ παράγωγον κοινοτικοῦ δικαίου, μὲ ἀμεση ἵσχυ (applicabilité directe) ἢ ἀμεσο ἀποτέλεσμα (effet direct), ποὺ ἐπιφέρουν ἀλλοιώσεις καὶ ρωγμὲς στὴ δομὴ τῆς ἔθνων (έσωτερης) ἔννομης τάξης. Χαρακτηριστικὰ μνη-

μονεύω τὴν «ἀρχὴ τῆς ἐπικονιώτητας», βάσει τῆς δποίας διευρύνονται οἱ παρεμβατικὲς ἀρμοδιότητες τῶν εὑρωκοινοτικῶν ὁργάνων. Τὴν ἀρχὴν αὐτὴν —ποὺ μοιάζει μὲ ἔνα, ἀδριστὸ πάντως, «τεκμήριο ἀρμοδιότητας» οἵονεὶ διμοσπονδιακῆς ὑφῆς— καθιερώνει ἥδη ρητὰ ἡ ΣυνθΕΕ στὸ ἀρθρὸ 3Β ποὺ δρίζει ὅτι: «Στοὺς τομεῖς ποὺ δὲν ὑπάγονται στὴν ἀποκλειστική της ἀρμοδιότητα ἡ Κοινότητα δρᾶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικονιώτητας, μόνον ἐὰν καὶ στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ σκοποὶ τῆς προβλεπόμενης δράσης εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθοῦν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὰ κράτη μέλη καὶ δύνανται συνεπᾶς... νὰ ἐπιτευχθοῦν καλύτερα σὲ κοινοτικὸ ἐπίπεδο».

Μὲ βάση ὅλες αὐτὲς καὶ ἄλλες διατάξεις τὰ ὅργανα τῆς Κοινότητας —ἥδη τῆς Εὑρωπαϊκῆς "Ερωσῆς— θεσπίζουν κανόνες δικαίου, ἀσκοῦν δηλαδὴ νομοθετικὴ ἔξουσία ἀπὸ εὐθείας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἔννομης τάξης τῶν κρατῶν μελῶν, κατὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὶς σχετικὲς διατάξεις τοῦ οἰκείου Συντάγματος ποὺ καθορίζουν τὰ ὅργανα, τὴν ἀρμοδιότητα καὶ τὴν διαδικασία ἀσκησῆς τῆς νομοθετικῆς ἔξουσίας.³ Εν τούτοις, ἡ ἐν προκειμένῳ ἀσκηση ἀποφασιστικῶν ἀρμοδιοτήτων κρατικῆς ὑφῆς ἀπὸ κοινοτικὰ ὅργανα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιβαίνει πρὸς τὸ Σύνταγμα. Διότι αὐτὸν τὸ ἀποδεχθεῖ καὶ ἐπιτρέψει, μὲ τὸ ἀρθρὸ 28 παρ. 2-3, τὴν ἀσκηση «εὑρωκονιακῆς» νομοθετικῆς-κανονιστικῆς, διοικητικῆς καὶ δικαιοδοτικῆς δραστηριότητας, δεσμευτικῆς μὲν στὸ πλαίσιο τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης, ἀλλὰ πάντως δραστηριότητας εἰδικῆς καὶ περιορισμένης.

³ Απὸ ὅσα ἔξέθεσα συνάγεται σαφῶς, νομίζω, ὅτι δὲν ὑπάρχει, καὶ τὸ ἀρχήν, ζήτημα ἀντιπαράθεσης σημαντικῆς καὶ σύγκρουσης μεταξὺ ἀθεναϊκῆς καὶ νομοθετικῆς ἀρμοδιότητων κρατικῆς ὑφῆς ἀπὸ εὐθείας στὸν πολιτικὸ ἀρχηγὸν, ἀπὸ δύο οντοτήτων, ἐφ' ὅσον ἡ συμμετοχὴ —μὲ δύο αὐτὸν τὴν συνεπάγεται— ἀποφασίζεται ἀπὸ τὴν κυριαρχηγὴν βούλησην καθὼν καθὼν ἐκαστα κρατικῶν, ἐκφραζόμενη διάτρητον διάτρητον περιεχόμενο τῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων τείνει νὰ καταστεῖ διάτρητο ἀπὸ τὴν διεύσδυση τῆς εὑρωκονιακῆς ἔξουσίας σὲ τομεῖς τῶν παραδοσιακῶν κρατικῶν ἀρμοδιοτήτων, πράγμα ποὺ σημαίνει διάσπαση της πάντως σχετικού ισχύος την καθὼν ἐκαστα κρατικῶν.⁴ Εν τούτοις, δὲν ἔχει πρὸς τὸ παρόν δημιονρ-

* * *

Εἶναι βέβαιο ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, δηλαδὴ στὴν προοπτικὴ τῆς εὑρωκονιακῆς διοικήσεως, τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων τείνει νὰ καταστεῖ διάτρητο ἀπὸ τὴν διεύσδυση τῆς εὑρωκονιακῆς ἔξουσίας σὲ τομεῖς τῶν παραδοσιακῶν κρατικῶν ἀρμοδιοτήτων, πράγμα ποὺ σημαίνει διάσπαση της πάντως σχετικού ισχύος την καθὼν ἐκαστα κρατικῶν.⁴ Εν τούτοις, δὲν ἔχει πρὸς τὸ παρόν δημιονρ-

γηθεῖ μία νέα κυριαρχία — «εὐρωπαϊκή κυριαρχία». Παρὰ τὴν παρατηρούμενη μείωση τῆς κανονιστικῆς ἐμβέλειας τοῦ Συντάγματος, νομίζω δτι, μέχρις δτον ἡ πολιτικὴ ἔνωση τῆς Εὐρώπης συντελεσθεῖ μὲ τὴ θέσπιση εὐρωπαϊκοῦ Συντάγματος — δπότε θὰ καταστεῖ αὐτονότητη, ἀναπόφευκτη καὶ ἀναμφισβήτητη ἡ ὑπεροχὴ τοῦ κοινοτικοῦ (ἐνωσιακοῦ ἢ διμοσπονδιακοῦ πλέον) δικαίου ἐπὶ τῶν κατ' ιδίαν (διμόσπονδων) ἐθνικῶν ἐννόμων τάξεων — τὸ Σύνταγμα παραμένει στὴν κοινοτικὴν ἡ ερωτὴν τῆς εἰσαρχίας ὅλων τῶν κανόνων δικαίου ποὺ ἵσχουν εν τὸς τῆς ἐσωτερικῆς (ἐθνικῆς) ἐννομης τάξης. "Εως τότε ἡ προστίσσα νέπερβαση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους θὰ γίνεται διὰ τοῦ Συντάγματος, τὸ διποτοῦ μεριμνᾶ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου. Ἡ θεωρητικὰ — νομικὰ — βάσιμη αὐτὴ διαπίστωση ἔχει καὶ πρακτικὴ πολιτικὴ διάσταση: Τὰ σύγχρονα Συντάγματα διέπονται ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχή, οἵ δὲ ἐκάστοτε κυβερνῶντες ἔχονται ἄμεση, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἔττον, λαϊκὴ νομιμοποίηση. Δέν συμβαίνει δμως τὸ ἴδιο μὲ τὰ κοινοτικὰ διευθυντικὰ ὅργανα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο, τοῦ διποτοῦ δμως οἵ ἐν γένει ἀρμόδιοτητες παραμένονταν ὑποβαθμισμένες καὶ μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ: ἐνισχύθηκαν μὲν οἱ νομοθετικές τον ἀρμόδιοτητες (π.χ. ἀρθρα 189Β καὶ 189 Γ) μὲ τὶς διαδικασίες τῆς «σύμφωνης γνώμης» καὶ τῆς «συναπόφασης» σὲ δρισμένα θέματα, ἀλλὰ στερεῖται ἀκόμη τοῦ «τεκμηρίου νομοθετικῆς ἀρμόδιοτητας» καθὼς καὶ οὐσιαστικῶν ἐλεγκτικῶν ἀρμοδιοτήτων. Τὸ λεγόμενο δημοκρατίας καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ εἶναι οἱ κύριοι φορεῖς τῆς κοινοτικῆς ἔξουσίας. Πάντως στὸ προοίμιο τῆς Συνθήκης ἐπιβεβαιώνεται — καὶ τοῦτο ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται — «ἡ προσήλωση στὶς ἀρχὲς τῆς ἐλευθερίας, τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν καθὼς καὶ τοῦ κράτους δικαίου» καὶ γίνεται λόγος (ἀρθρο A παρ. 2) γιὰ τὴ λίψη ἀποφάσεων «ὅσο τὸ δινατὸν πιὸ κοντὰ στοὺς πολίτες».

Ἐν ὅψει αὐτῶν τῶν δεδομένων ἔχει ἀνακύψει τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων μεταξὺ ἀφ' ἐνδές τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου καὶ ἀφ' ἐτέρου τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου, καὶ ίδιως τοῦ Συντάγματος. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ὑπάρχει διάσταση ἀπόψεων καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴ νομολογία. Δέν ἀνήκει δμως στὸ πλαίσιο τῆς ἀποψινῆς δμιλίας ἡ ἐνασχόληση μὲ αὐτό. Ἀρκοῦμαι νὰ σημειώσω δτι τὸ Δικαστήριο τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, διεκδικῶντας καὶ προβάλλοντας τὴν αὐτοτέλεια τῆς κοινοτικῆς ἔννομης τάξης καὶ θεωρώντας τὴν ίδρυτικὴ Συνθήκη ὡς «αὐτόνομη πηγὴ δικαίου», οἵονεὶ «Σύνταγμα» τῆς Κοινότητας, ἔχει παγίως ἀποφαθεῖ, ἥδη ἀπὸ τὸ 1964 (ὑπόθεση Costa/Enel) καὶ τὸ 1970 (ὑπόθεση Internationale Handelsgesellschaft) καὶ, στὴ συνέχεια, τὸ 1978 (ὑπόθεση Simmenthal), ὑπὲρ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου ἔναντι ὅχι

μόρο τῶν νόμων καὶ τῆς ἐν γένει συνήθους νομοθεσίας, ἀλλὰ καὶ ἔναρτι τῶν Συνταγμάτων τῶν κρατῶν μελῶν. Ἐξ ἄλλου, τὸ γερμανικὸν Ὀμοσπονδιακὸν Συνταγματικὸν Δικαστήριο (Bundesverfassungsgericht), μὲν ἀπόφασή του τῆς 29.5.1974, εἶχε κρίνει ἕαντὸν ἀρμόδιον νὰ ἐλέγχει τὴν τυχὸν ἀντίθεση κανόνων τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου πρὸς τὸν Θεμελιώδη Νόμο (τὸ Σύνταγμα) μὲν γνώμονα τὴν προστασία τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἐφ' ὅσον, δηλ. ὅσον χρόνο (solange), τὸ κοινοτικὸν δίκαιον δὲν ἔχει ἀποκτήσει κατάλογο —«λίστα» συνηθίζουν νὰ λένε οἱ εὐρωελληνιστὶ διμιούρτες— τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀντίστοιχο μὲ τὸν τοῦ γερμανικοῦ Συντάγματος. Μὲ μεταγενέστερες δημοσιεύσεις (τῆς 25.7.1979 καὶ ἵδιως τῆς 22.10.1986) τὸ ἐν λόγῳ δικαστήριο παύει βαθμηδὸν νὰ ἐμμένει σ' αὐτὲς τὶς θέσεις του, ἐν ὅψει ἵδιως τόσο τῆς ἐξέλιξης τῆς νομολογίας τοῦ ΔΕνδΚ., ποὺ παρέχει ἀποτελεσματικὴν προστασία τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων ἀπέναντι στὴ δημόσια ἐξουσίᾳ τῶν Κοινοτήτων, ἐπικαλούμενο τὶς κοινές συνταγματικὲς παραδόσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καθὼς καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴν Σύμβασην Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ποὺ αὐτὰ ἔχουν κυρώσει καὶ ἐπικυρώσει, ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν κοινοτικῶν δημόσιων ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Τὴν ἵδια ἔναρτι τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου μέριμνα γιὰ τὰ κατοχυρούμενα ἀπὸ τὸ ἔθνικό Σύνταγμα ἀνθρώπινα δικαιώματα ἔχει ἥδη ἐπιδείξει καὶ τὸ ἴταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο (Corte Costituzionale) μὲ τὴν ἀπόφασή του Frontini τῆς 27.12.1973 καὶ ἄλλες (π.χ. Granital τῆς 8.6.1984).

Τὸ θέμα τῶν σχέσεων Συντάγματος καὶ κοινοτικοῦ —ἥδη εὐρωενωσιακοῦ— δικαίου θὰ παραμείνει κατ' ἀνάγκην ἐκκρεμὲς καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ μεταβατικοῦ σταδίου πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Λὲν εἰναι πάντως θέμα «ἔθνονεντρικῶν» ἢ «κοινοτικοκεντρικῶν» ἰδεολογημάτων, *pro domo sua* κάθε πλευρᾶς, ἀλλὰ θέμα δρθῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τῶν κειμένων διατάξεων. Ἐξηγοῦμαι: Δυνάμει τοῦ ἄρθρου 28 παρ. 1 τοῦ Συντάγματός μας, οἱ κανόνες τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου, ὡς κανόνες συμβατικῆς προέλευσης, «ὅ περι σχέσεις μεταξύ των καθετικών διατάξης καὶ μεταξύ των διεθνών διατάξης» (τοῦ 1958). Ἀπὸ αὐτὴν τὴν διάταξην τῆς παρ. 1 τοῦ ἄρθρου 28 Σ. καὶ ἀπὸ τὶς συνδυασμένες διατάξεις τῶν παρ. 2 καὶ 3 τοῦ ἓτημοντού —πού, καθὼς ἔχω ἥδη σημειώσει, θεσπίσθηκαν γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ὑποδοχὴν καὶ δριτετήσουν τὴν ἴσχυν τοῦ διεθνοῦς καὶ εἰδικότερα τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου ἐντὸς τῆς ἔθνικῆς, ἐσωτερικῆς, ἔννομης τάξης— συνάγεται σαφῶς ὅτι τὸ Σύνταγμα εἴναι ἐκεῖνο ποὺ ὁ νοθοίζει τὶς σχέσεις μεταξὺ διεθνοῦς καὶ ἐσωτερικοῦ δικαίου τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου —παρὰ τὴν ὅποια ἴδιορρυθμία του— ἐν τῷ δια

χράτονς πηγάζει ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Αὐτὸς σημαίνει ότι τὸ Σύνταγμα παραμένει τὸ θεμέλιο τῆς δηλητής εννοιών τάξης ποὺ ἵσχυει ἐντὸς τῆς χώρας. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἡ ἔναντι τοῦ κοινοτικοῦ («ένωσιακοῦ») δικαίου νόμος οχητὸς τοῦ Συντάγματος εἶναι δεδομένη, διότι προϋποτίθεται καὶ λογικῶς καὶ νομικῶς. Ἡ ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ ἐκδοχὴ εἶναι, ἐστω μὲν παραλλαγές, ἡ κρατοῦσα στὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη (ἀπὸ τὴν νομολογία βλ. ΣτΕ δῆλομ. 297 [1985], εἰσηγ. Β. Μποτόπουλος, 2152 [1986], εἰσηγ. Ἡλ. Παπαγεωργίου), ἰδίως ὅταν ἡ τυχὸν ἀντίθεση μεταξὺ συνταγματικῶν καὶ κοινοτικῶν διατάξεων μπορεῖ νὰ ἐμφανισθεῖ στὸ πεδίο τῶν περὶ «δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ βάσεων τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος» ἐπιφυλάξεων τοῦ ἄρθρου 28 παρ. 3 τοῦ Συντάγματος.

Πρέπει πάντως νὰ σημειώσω ότι τὸ ἐνδεχόμενο ἀντίθεσης μεταξὺ κοινοτικοῦ δικαίου καὶ Συντάγματος δὲν φαίνεται πιθανό. Ὁχι μόνον ἐπειδὴ στὸ πεδίο τῆς κοινοτικῆς («εὐρωπαϊκῆς») ἔννομης τάξης ἐμπίπτουν κυρίως ἐξειδικευμένα θέματα, γιὰ τὰ διοῖτα τὰ ἐθνικὰ Συντάγματα ἀφήνοντα συνήθως εὐρέα περιθώρια κανονιστικῶν ἐπιλογῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ συνύπαρξη τῶν δύο ἐννόμων τάξεων δὲν τοεῖται ως ἀντιπαράθεση. Πρόκειται πράγματι γιὰ λειτουργία καὶ ηλεκτρονική στοιχεία τοῦ ΑΕνρΚ., δορίζοντας ἥδη ότι: «Ἡ Ἐνωση σέβεται τὰ θεμελιώδη δικαιώματα, δπως κατοχυρώνονται μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση γιὰ τὴν Προστασία τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ανθρώπου καὶ τῶν Θεμελιωδῶν Ἐλευθεριῶν, ποὺ ὑπογράφηκε στὴν Ρώμη, στὶς 4 Νοεμβρίου 1950, καὶ δπως προκύπτουν ἀπὸ τὶς κοινές συνταγματικὲς παραδόσεις τῶν κρατῶν μελῶν, ως γενικὲς ἀρχὲς τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου». Ἔτσι ἡ κοινοτικὴ ἔννομη τάξη ἀποδέχεται, μὲ τὴ σειρά της, τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων. Ἡ ἀμοιβαία ποδοχής τῆς καρακτηρίζει —δπως πρῶτος τὸ εἶχε ἐπισημάνει διάξεχαστος φίλος καὶ συνάδελφος Δημ. Εὐρωγένης— τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ἐννόμων τάξεων.

Ἀπὸ δσα ἀνέπτυξα μπορῶ νὰ συναγάγω τὰ ἀκόλουθα κύρια συμπεράσματα:

α) Τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τοῦ Συντάγματος ἔχει ὑποστεῖ διαβρώσεις καὶ ρωγμὲς ἐξ αἰτίας τῆς ἀσκησῆς δρισμένων ἀρμοδιοτήτων κρατικῆς ὑφῆς ἀπὸ κοινοτικὰ δργανα, ἡ δὲ κάμψη τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας τῶν κρατῶν εἶναι ἐκδηλη.

β) Ἡ ἐν γένει ἔξουσία, ως θεσμοποιημένη ἴκανότητα ἀποτελεσματικῆς ἐπιβολῆς, ἔχει ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸν ἐδαφικὸν περιορισμὸν καὶ ἔχει ὑπερβεῖ τὰ σύνορα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, καθὼς ἀσκεῖται δχι μόνον ἀπὸ κρατικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διεθνῆ «ὑπερκρατικὰ» δργανα.

γ) Τὸ δημόσιο διεθνὲς δίκαιο, στὸν βαθμὸν ποὺ ὡς κοινωνικὸ δίκαιο διεισδύει μὲ κανονιστικὲς ρυθμίσεις σὲ τομεῖς ποὺ εἴθισται νὰ ἀνήκουν στὴν κανονιστικὴ ἀρμοδιότητα τῶν ὁργάνων τῆς ἔθνους ἐννομῆς τάξης, προσλαμβάνει ὁσημέραι ἔξουσιαστικὰ στοιχεῖα ποὺ προσιδιάζουν στὸ ἐσωτερικὸ δημόσιο δίκαιο, ἥ δὲ παραδοσιακὴ ἰδιότητά του ὡς «συντονιστικοῦ» δικαίου ἀμβλύνεται καὶ ὑποχωρεῖ.

* * *

"*Ἡδη ἀπομένει νὰ δεῖξω, ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ συνοπτικά, ὅτι συμβαίνει καὶ τὸ ἀντίστροφο: τὸ ἐσωτερικὸ δημόσιο δίκαιο, Ἰδίως σὲ ἐπίπεδο Συντάγματος, χωρὶς νὰ ἀποβάλει τὸν βασικὰ ἔξουσιαστικὸ χαρακτήρα του, ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀποκτᾶ ὅ λο καὶ περισσότερα «συντονιστικὰ» στοιχεῖα, ποὺ κατὰ παράδοση προσιδιάζουν στὸ διεθνὲς δίκαιο.*" *Ἡ ἀλλοίωση αὐτὴ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι στὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία (στὴ λεγόμενη ἄλλως «κοινωνία πολιτῶν») ἔχουν δημιουργηθεῖ διάσπαρτα τερματικά —οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, πολιτισμικῶν, προσωπικῶν— τῶν διποίων τὴν ἔξισορρόπηση καὶ τὸν συντονισμὸν τῆς εἰρηνικῆς τους συνύπαρξης ἀναλαμβάνει νὰ ρυθμίσει κατὰ βάση τὸ Σύνταγμα καί, σύμφωνα μὲ τοῦτο, τὸ λοιπὸ ἐσωτερικὸ δημόσιο δίκαιο.*

"*Ἡ ἔξουσία οἰονεὶ ἀποκεντρώνεται, οἱ σχέσεις κυριαρχίας καὶ ὑποταγῆς πολλαπλασιάζονται καὶ γίνονται πολνεπίπεδες, οἱ διάφορες ἐπὶ μέροντος ἔστιες ἔξουσίας λειτουργοῦν παράλληλα, ἥ δὲ διαπλοκή τους εἶναι συχνὰ δριζόντια, μὲ ἀποτέλεσμα ἥ παραδοσιακὴ πνευματικὴ δομὴ τῆς ἔξουσίας νὰ φαίνεται ὅτι βαθμαῖα ἀποσυντίθεται.*

"*Ἐτσι, καθὼς ὁδεύομε πρὸς τὸ ἔτος 2000, τὸ Σύνταγμα μοιάζει νὰ λειτουργεῖ, δῆλο καὶ περισσότερο, ὡς instrumentum pacis, σὰν ἓνα εἶδος ρητῆς ἢ σιωπηρῆς πολιτικῆς συμφωνίας, προστατεύοντος τοῦ Συντάγματος δὲν εἶναι, βέβαια, κάτι καινούργιο. Διύτι τὸ Σύνταγμα, ὡς συμπυκνωμένη νομικὴ ἀποτύπωση τοῦ συσχετισμοῦ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων, ἐκφράζει κατὰ κανόνα ἔναν συμβιβασμό, Ἰδίως δtar ὑπάρχει ἀντικειμενικὰ ἴσορροπία δυνάμεων στὸ πλαίσιο τοῦ δεδομένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Τότε ἀκοιτθεῖ τὸ Σύνταγμα προσπαθεῖ νὰ τὴν σταθεροποιήσει μὲ κοινή τους —ρητὴ ἢ σιωπηρή, δμολογημένη ἢ ἀνομολόγητη— συναίνεση, Ἰδίως δtar οἱ ἀντιπαρατιθέμενες δυνάμεις, μὴ μπορώντας ἢ μὴ θέλοντας νὰ διακινδυνεύσουν δυναμικὴ ἀναμέτρηση, κάνοντας τὴν ἀνάγκη φιλοτιμία. Τὸ Σύνταγμα, ὡς ἀπότοκο τῆς ἔξισορρόπησης τους, ύλοποιώντας νομικὰ τὸν συμβιβασμὸ μὲ κατάλληλους θεσμοὺς καὶ διατάξεις, ἐμφανίζεται ὡς τὸ maxītum τῶν εἰρηνικὰ ἐφικτῶν ἐπιδιώξεών τους.*

Αντὸ δῆμος δὲν σημαίνει ότι εἶναι «οὐδέτερο». Εἶναι ἀπλῶς «ἀνοικτό» καὶ «ἀνεκτικό» στὶς εἰρηνικὲς ἀντιπαραθέσεις («πλουνδαλιστικό» Σύνταγμα), ἀφοῦ ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν τάξη καὶ τὴν δύναμιν τους συνύπαρξη.

Πάντως δὲν λόγω συμβιβασμὸς ἐκφράζεται διὰ μέσου τῆς κυριαρχῆς θέλησης, ἡ οποία θεσπίζει τὸ Σύνταγμα καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἐφαρμογή του. Στὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα κυριαρχῇ θεωρεῖται ἡ θέληση τοῦ Λαοῦ, δὲ οποῖος καὶ ἀγαγορεύεται σὲ φορέα τῆς κυριαρχίας. Ποιὸς εἶναι δῆμος, πράγματι, αὐτὸς δὲ «κυριαρχος Λαός»; Παλαιότερα φορέας τῆς κυριαρχίας ἦταν —ἀνάλογα μὲ τὸ πολίτευμα ποὺ ἵσχε καὶ μὲ τὴν ἰδεολογία ποὺ ἐπικρατοῦσε — ὁ Μοράρχης, κατόπιν τοῦ Ἐθνος, ὑστερα ὁ Λαός. Ἡ παραδοσιακὴ ἀνθρωπομορφικὴ παράσταση τοῦ Λαοῦ ὡς φορέα-ὑποκειμένου τῆς κυριαρχίας δὲν ἀνταποκρίνεται δῆμος στὴν κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα. Πρῶτον, διότι δὲ Λαός δὲν ἔχει ἐνταία βούληση· οἱ πολίτες ποὺ συνθέτουν τὸν Λαὸ διακρίνονται ἀντικειμενικὰ κατὰ τάξεις, ἐπαγγέλματα, φύλο, ήλικίες, μόρφωση κ.λπ., ἐνῶ ἐξ ἄλλου εἶναι συνήθως ἐνταγμένοι σὲ δύμαδες καὶ ποικίλες συσσωματώσεις μὲ ἀντιτιθέμενα καὶ ἀλληλοσυγχρονύμενα συμφέροντα καὶ διαφοροποιημένες ἐπιδιώξεις. Ἐπομένως τὸ «τί τὸ κύριον τῆς πολιτείας ἐστὶν» τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι εὔκολο νὰ προσδιορισθεῖ — ὅχι νομικά, ἀλλὰ πολιτικά. Δεύτερον, ἡ κλασικὴ ἔννοια τῆς κυριαρχίας προϋποθέτει ἔναν διπολισμό: ἐξουσιαστὴ καὶ ἐξουσιαζόμενο, καὶ ἴδιως ἔνα πολιτικὸ ὑποκείμενο εὐχριτῶς προσδιορίσιμο ὡς φορέα τῆς κυριαρχίας. Ὁταν δῆμος δὲ φερόμενος ὡς κυριαρχος εἶναι πολυδιασπασμένος σὲ διάφορους —κοινωνικούς, οἰκονομικούς, πολιτικούς, ἀνεολογικούς— φραστὶς ἐξουσίας, διὰ τὴν κυριαρχία διαχέεται, τότε ἡ κανονιστική της δύναμη φθίνει καὶ τείνει νὰ ἀτονήσει, καθὼς ἐπίσης καὶ δὲ ἀγώνας γιὰ τὴ διεκδίκησή της, ἐλλείψει συγκεκριμένου ἀντικειμένου. Λιότι, δῆμος ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Foucault, ἡ ἐξονσία — οὐ σ' αὐτὸν — εἶναι σήμερα διάχυτη καὶ πανταχοῦ παρούσα, δὲ να τέχεται ἀπλῶς ἀσκεῖται.

Ἐτσι, ἔνα σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ Συντάγματος, τὸ ἐπιτακτικὰ κανονιστικό, φαίνεται νὰ λειτουργεῖ σήμερα ὑποτονικά, μὲ ἐπακόλουθο τὴν συρρίκνωση τῆς παραδοσιακῆς ἀποτελεσματικῆς ρυθμιστικῆς του ἰκανότητας.

* * *

Ἐὰν ὡς ἐξουσία νοεῖται βασικὰ ἡ ἐπιβολὴ θελήσεων πάνω σὲ ἄλλες θελήσεις, τοῦτο συμβαίνει τώρα, στὰ τέλη του 20οῦ αἰώνα, πολλαπλῶς, μὲ διαπλοκές ἡ ἐπικαλύψεις ἡ ἀντιπαραθέσεις ἐξουσιῶν, ἀφοῦ οἱ ἐστίες στὶς οποῖες διασπασμένη διαχέεται ἡ ἐξουσία — καὶ ἔμμεσα ἡ κυριαρχία — εἶναι πολλὲς καὶ ποικίλες.

Ἐν πρώτοις, στὰ σύγχρονα κράτη, ἐπτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς παραδοσιακὲς ἐξουσίες

—νομοθετική, ἐκτελεστική, δικαστική— ποὺ εἶναι μορφὲς ἔξουσίας θεσμοθετημένες ἀπὸ τὸ Δύνταγμα ως ἴδιαίτερες λειτουργίες τῆς κρατικῆς ἔξουσίας, ὑπάρχει μία ἀπὸ καιρὸν ἥδη ὀνομαζόμενη —καὶ δικαίως— «τέ ἐ τ α ρ τ η ἐ ξ ο ν σ ἵ α». Αὐτὴν ἡταν παλαιότερα ὁ Τύπος, σήμερα εἶναι καὶ ἡ Ραδιοφωνία καὶ ἡ Τηλεόραση, τὰ «Μέσα σα Μαζικής Ἐπικοινωνίας» —ὅχι ὡς «Ἐνημέρωση», διότι τί εἶναι ἐνημέρωση καὶ πᾶς ἀσκεῖται, τοῦτο εἶναι τὸ ζητούμενο.

Μεγάλη καὶ ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν ΜΜΕ στὴν πληροφόρηση τῆς λεγόμενης «κοινῆς γνώμης», ἵδιως ὑστερα ἀπὸ τὶς ἀπίθανες καὶ «ἐπαναστατικὲς» προοδόντις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς (ἢ τεχνολογίας) ποὺ σημειώθηκαν στὸν αἰώνα ποὺ λίγει, καὶ ποὺ ἐπέφεραν τὴν «σύμπτυξην» τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου μὲ τὴν δυνατότητα πληροφόρησης τῶν ἀνθρώπων δύονδήποτε Γῆς γιὰ τὸ τέ γίνεται σὲ δύοιοδήποτε ἄλλο σημεῖο τοῦ πλανήτη καὶ μάλιστα τὴν ἕδια στιγμὴ ποὺ τὸ συγκεκριμένο γεγονός συμβαίνει. Ἐξ ἄλλου πολύτιμη ἡταν καὶ εἶναι ἡ εἰσφορά, ἀρχικὰ μὲν καὶ βασικὰ τοῦ Τύπου —τῶν ἐφημερίδων, τῶν περιοδικῶν, τῶν βιβλίων—, μεταγενέστερα δέ, σήμερα, καὶ τῆς ραδιοφωνίας καὶ τῆς τηλεόρασης, γιὰ τὴν προάσπιση τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν τῶν κυβερνωμένων ἀπὸ αὐθαιρεσίες τῶν θεσμοποιημένων τριῶν κλασικῶν ἔξουσιῶν, προάσπιση ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν συνεχῆ δημόσιο ἔλεγχο τῶν πράξεων καὶ τῶν παραλείψεών τους.

Ομως, παρὰ τὰ θετικὰ αὐτὰ στοιχεῖα τους, τὰ ΜΜΕ μὲ τὸν γραπτὸν ἢ τὸν προφορικὸ λόγο καὶ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς τηλεοπτικῆς ὀθόνης μποροῦν, ἐξ ἀντικειμένου ἀλλὰ καὶ ἐξ ὑποκειμένου, ὅχι ἀπλῶς νὰ ἐνημερώνουν καὶ νὰ πληροφοροῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπηρεάζουν, νὰ διαμορφώνουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὴν λεγόμενη «κοινή γνώμη». Μποροῦν μὲν νὰ διαπαιδαγωγοῦν ἀναγνῶστες, τηλεακροατὲς καὶ τηλεθεατές, πλούτιζοντας τὶς γνώσεις τους καὶ συμβάλλοντας στὴν πνευματικὴ καὶ αἰσθητικὴ τους καλλιέργεια. Παράλληλα δμως συμβαίνει νὰ λειτουργοῦν πρὸς τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη κατεύθυνση —καὶ τοῦτο γίνεται συχνότερα— μὲ φοές φιλτραρισμένων ἐν πολλοῖς εἰδίσεων καὶ πληροφοριῶν, καθὼς καὶ μηνυμάτων καὶ ἰδεῶν, διηγήσεων καὶ παραστάσεων, τῶν δύοιων ἐπιλέγοντων καὶ ἐλέγχοντων τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν μορφήν. Πρόκειται γιὰ μία ἐξ ο ν σ ἵ α τ ε ρ ἄ σ τ ι α σ ἐ μ β ἐ λ ε ι α σ, ἡ δύοια, στὸ ὄνομα τῆς «ἐλευθεροτυπίας», ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιβάλλει καὶ ὑποβάλλει ἔμμεσα καὶ ἐπιτηδείως τὴν θέλησή της, δηλαδὴ ούσιαστικὰ τὴν θέληση ἐκείνων στοὺς δύοις ἀνήκουν ἢ οἱ δύοις ἐλέγχονται ἢ χειρίζονται τὰ συγκεκριμένα ΜΜΕ. Ομως, «δέν υπάρχει ύποταγὴ πιὸ ἀπόλυτη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ κρατᾶ τὴν ἐπίφαση τῆς ἐλευθερίας. Ἐτσι σοῦ σκλαβώνουν ἀκόμη καὶ τὴν θέλησή σου» (ἐγραφε ὁ J.-J. Rousseau, Emile).

Ἴκανότητα ἔξουσιαστικῆς ἐπιβολῆς διαθέτει κατ’ ἔξοχὴν ἡ τηλεόραση, ἡ δύοια

έχει μεταβάλει τὴν πληροφόρηση σὲ θέαμα καὶ λειτουργεῖ συνήθως μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς καὶ μὲ τὴ λογικὴ τοῦ ἐμπορεύματος. Χρησιμοποιώντας δὲ τὴν εἰκόνα ὡς μέσον εὐκολῆς καὶ ἀνταγωνιστικῆς θεαματικότητας, εἰσβάλλει μὲ τὴν κάμερα σὲ ἴδιωτικοὺς χώρους γιὰ νὰ δημοσιοποιήσει στιγμὲς προσωπικῶν δραμάτων τῶν πολιτῶν, παρὰ τὴ θέλησή τους, καὶ νὰ ἐντυπωσιάσει ἔτσι τὸ παθητικὰ καθηλωμένο, ἄφονο καὶ ἀλλοτριωμένο φιλοθεάμον τηλεοπτικὸ κοινό, βιοθούντων καὶ δρισμένων φεπόρτερς, ἐκφωνητῶν ἢ τηλεπαρουσιαστῶν, μὲ τὸ ἀγγωμένο τους ὑφος, τὴν ἀσθμαίνουσα φωνὴν καὶ τὴν παραληρηματικὴ ταχυγλωσσία.

Ἡ ἐξουσία τῶν MME εἶναι βασικὰ ἰδεολογική, κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει ἀπὸ τὴν καθαρῶς πολιτικὴ ἢ οἰκονομικὴ ἐξουσία. Καὶ ἐνῶ ὁ Τύπος ἔκεινησε ὡς μοχλὸς ἀφροπνισης καὶ χειραρέτησης τῶν μαζῶν, τείνει νὰ καταστεῖ στὴν ἐποχή μας —ἰδίως ὁ ἥλεκτρονικὸς Τύπος— μοχλὸς χειραγώγησης καὶ ἀποκαύνωσής τους. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ ἀφυπνίζει, ὑπνωτίζει τὶς μάζες. Διαθέτει δὲ τέτοια ἱκανότητα διαμόρφωσης καὶ τιθάσσενσης συνειδήσεων, ἐπικαθορισμοῦ σκέψης καὶ ἀντιλήψεων—καθὼς καὶ παραγωγῆς ἰδεολογίας καὶ ἐπιβολῆς προτύπων συμπεριφορᾶς— ποὺ δὲν τὴν εἶχαν ποτὲ καὶ καὶ δὲν ἔχουν οὕτε σήμερα οἱ τρεῖς παραδοσιακὲς συντεταγμένες ἐξουσίες, ἐκτὸς ὅν θελήσουν καὶ μπορέσουν νὰ κάρονται κατάχρηση τῶν κρατικῶν καταναγκαστικῶν καὶ ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν, μεθόδευση ποὺ προσιδιάζει ὅμως σὲ αὐταρχικὰ καθεστῶτα. Ἐξ ἄλλου, οἱ ἐν λόγῳ τρεῖς ἐξουσίες λειτουργοῦν μέσα σὲ συγκεκριμένα θεσμικὰ πλαίσια καὶ ἀλληλοελέγχονται. Ἡ δύναμη ὅμως τῆς «τέταρτης ἐξουσίας» εἶναι κυρίως ἐξ ωθειμική. Τὰ MME, ἔντυπα καὶ ἥλεκτρονικά, μποροῦν ἔμμεσα καὶ «ἀτέπως» νὰ ἐπιβάλλουν τὴ θέλησή τους στὶς τρεῖς κλασικὲς κρατικὲς ἐξουσίες, κατενθύνοντας ἢ χειραγωγώντας ἔτσι, δχι μόνο τὴν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ τὸ κράτος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ «τέταρτη», ἀλλὰ κατ’ οὐσίαν ἡ «π ρ ω τ η» ἐξουσία. Ἡ θέλησή της συμβαίνει νὰ εἶναι, πολλὲς φορές, διαμορφωτικὴ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ προσδιοριστικὴ τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, καθὼς ἔχει τὴ δύναμη νὰ προβάλλει — εἴτε θετικὰ εἴτε ἀρνητικὰ— πολιτικὰ πρόσωπα, κόρματα καὶ παρατάξεις, ἀκόμη δὲ ἐνίστε καὶ νὰ ἀνεβοκατεβάζει κυβερνήσεις. Πράγματι, ἐνῶ παλαιότερα ὁ Τύπος ἦταν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ὅργανο τοῦ κομματικοῦ συστήματος, σήμερα τείνει νὰ ἀποβεῖ διαμορφωτικὸς πολιτικὰ πρόσωπα, κόρματα καὶ παρατάξεις, ἀκόμη δὲ ἐνίστε καὶ νὰ ἀνεβοκατεβάζει κυβερνήσεις. Πρόγραμμα, ἐνῶ παλαιότερα ὁ Τύπος ἔτσι ἐξουσία ἐπιβάλλεται ἀποτελεσματικά. Ἐλέγχει, ἀλλὰ δὲν ἐλέγχει ταῖς. Καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ περιορισμοὺς παρὰ μόνον ἐφ’ ὅσον εὐδοκήσει νὰ (αὖτο) περιορισθεῖ. Εἶναι λοιπὸν ἀσύδοτη καὶ κατ’ οὐσίαν ὑπερέξοντα στοιχεῖα.

Στὴν χώρα μας τὰ συναρπῆ φαινόμενα ἐντάθηκαν μὲ τὴν ἐλεύθερη — καὶ ἀνέλεγκτη, παρὰ τὸ ἄρθρο 15 τοῦ Συντάγματος — λειτουργία, ἀπὸ τὸ 1989, τῆς ἴδιωτικῆς τηλεόρασης. Ἔτσι, στὰ ὀδούς καὶ περισσότερο ὑπερσυγκεντρωμένα καὶ γιγαντο-

ποιημένα MME ἐπενδύοντ, γιὰ τὸν ἔξοπλισμὸ καὶ τὴ λειτουργία τους, τεράστια ποσὰ διάφοροι ἐκδότες, ἀλλὰ καὶ ποικιλώνυμοι μεγαλοεπιχειρηματίες κάθε ἐπαγγελματικῆς προέλευσης καὶ ἀπασχόλησης, οἵ δποῖοι μάλιστα ἐπιδιώκοντ καὶ κατορθώνοντ νὰ πάροντ στὰ χέρια τους περισσότερα τοῦ ἑνὸς MME (τηλεόραση, φαδιόφωνο, ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ) ποὺ ἐλέγχονται ἔτσι ἀπὸ τὸ μεγάλο κεφάλαιο. Στὰ δημιουργούμενα δὲ «οἰλιγοπόλια» διαπλέκονται μεγάλα οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ συμφέροντα.³ Απέναντι στὴν πανίσχυρη ἔξουσία αὐτῶν τῶν «μέσων» ἢ «media» —τὴν εὐρωπαϊκήν λεγόμενη (μὲ ἀγγλικὴ προφορὰ) «μιντιορατία»— οἱ ἀπλοὶ πολίτες αἰσθάνονται ἀνήμποροι καὶ ἀποστάτευτοι. Διότι ὡς στερούμενοι ἀνάλογων «μέσων» δὲν ἔχουν καμία δυνατότητα οὕτε νὰ ἀμυνθοῦν οὕτε νὰ ἀντιδράσουν ἀποτελεσματικά.⁴ Ετοι, κινδυνεύοντ νὰ βρεθοῦν στὸ ἔλεος κάθε κακόπιστον φορέα ἢ χοήστη αὐτῆς τῆς ἔξουσίας, δ ὁποῖος, χρησιμοποιῶντας τὶς στῆλες τῆς ἐφημερίδας του ἢ τὴ φαδιόφωνὴ ἢ τηλεοπτικὴ ἐκπομπὴ ποὺ διαθέτει, μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἐσφαλμένες ἐντυπώσεις, διαστρεβλώνοντας γεγονότα, διαστρέφοντας ἀπόψεις καὶ προσάπτοντας διτιδήποτε εἰς βάρος τῶν οὕτω πως ἔξουσιαζομένων, οἵ δποῖοι «ἄντε ὑστερα νὰ ἀποδείξουν ὅτι δὲν εἶναι ἐλέφαντες»...⁵ Ολα αὐτὰ δὲν εἶναι βεβαίως ἐποικοδομητικὰ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.⁶ Εξ ἀλλού πανθομολογούμενη εἶναι ἡ διαπίστωση δτι κάθε ἀλλο παρὰ ὑψηλὴ εἶναι ἡ ποιοτικὴ στάθμη τῶν MME —ἐντυπων καὶ ἡλεκτρονικῶν— στὴ χώρα μας.⁷ Ενα πρόχειρο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα: ἀκόμη καὶ οἱ σχετικὰ πιὸ σοβαρὲς ἐφημερίδες διαθέτοντ σήμερα πεντάστηλα δλόκληρων σελίδων τους γιὰ νὰ καταχωρίσουν, μὲ μορφὴ ἐξυπναδίστικων σχολίων, ἔνα οηχὸ —ἐνίστε δὲ καὶ κακόηθες ἢ χυδαῖο— μικροπολιτικὸ κοντσομπολιό, πράγμα ποὺ γινόταν ἵσως καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ σὲ μονόστηλο καὶ εὐπρεπῶς.⁸ Οσο γιὰ τὴν κακομεταχείριση τῆς γλώσσας, εἴτε ἀπὸ ἀμάθεια εἴτε ἀπὸ ἐπιπολαιότητα εἴτε ἀπὸ φθηνὸ «οιζοσπαστισμό», προτιμῶ νὰ μὴ μιλήσω. Εἶναι ἀλλωστε κοινὸς τόπος...

Γιὰ νὰ παραμείνει ἀπεριόριστη καὶ ἀνεξέλεγκτη ἡ ἔξουσία τῶν MME, γίνεται συχνὰ ἐπίκληση, ἀπὸ σχετικοὺς καὶ ἀπὸ ἀσχέτους, τοῦ συνταγματικοῦ δικαιώματος πληροφόρησης. Τὸ ἰσχὺν Σύνταγμά μας προστατεύει τὴν ἐλεύθερη ἐκφραση καὶ διάδοση τῶν στοχασμῶν (ἀρθρο 14 παρ. 1), συναφῶς δὲ καὶ ἐμμέσως τὸ —ἐνεργητικὸ καὶ παθητικό— δικαίωμα πληροφόρησης. Τὸ ἀμφίδρομο τοῦτο δικαίωμα τῶν πολιτῶν νὰ πληροφορῶν καὶ νὰ πληροφοροῦνται δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτο. Διότι τὸ δικαίωμα τοῦ καθεστώτος εἰς τὴν ὁδὸν ἔχει ὡς δριό τὰ δικαιώματα τῶν ἀλλων. Καὶ ὑπάρχουν ἄλλες συνταγματικὰ κατοχυρωμένες ἐλευθερίες καὶ θεμελιώδη δικαιώματα, πρὸς τὰ δποῖα ἡ ἀσκηση τοῦ δικαιώματος πληροφόρησης δὲν πρέπει νὰ ἔρχεται σὲ σύγκρουση, δπως εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου (ἀρθρο 2 παρ. 1 Σ.), ἡ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς του (ἀρθρο 5 παρ. 1 Σ.), τὸ

ἀπαραβίαστο τῆς ἰδιωτικῆς καὶ οἰκογενειακῆς ζωῆς (ἀρθρο 9 παρ. 1 Σ.). Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ MME εἰναὶ ἐξ οὐ σὲ αἱ — ἔστω ἰδιωτικὴ — οἵ θιγόμενοι φορεῖς τῶν προαναφερθέντων δικαιωμάτων νομιμοποιοῦνται νὰ τὰ ἀντιτάξουν, βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς «τριτενέργειας» ποὺ ἵσχει ἐν αὐτῷ τι καὶ θεραπεύει τὸν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, λειτουργεῖ δὲ «συντονιστικής» ρόλος τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου. Συναφῶς καὶ ἡ Ενδρωπαϊκὴ Σύμβαση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ποὺ ἔχει κυρωθεῖ μὲ τὸ ν.δ. 53/1974 καὶ ἔχει «ὑπεργομοθετικὴν» ἵσχυ βάσει τοῦ ἀρθρού 28 παρ. 1 Σ., προβλέπει ὅτι ἡ ἀσκηση τῆς ἐλευθερίας ἔκφραστης καὶ πληροφόρησης μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ σὲ περιορισμοὺς ἢ κυρώσεις γιὰ τὴν προστασία, μεταξὺ ἄλλων ἐννόμων ἀγαθῶν, «τῆς ὑπόληψης ἢ τῶν δικαιωμάτων τῶν τρίτων» (ἀρθρο 10). Ἐάς σημειωθεῖ, τέλος, ὅτι τὸ ἀρθρο 15 παρ. 1 τοῦ ἴσχυοντος Συντάγματος δύζει ὅτι οἱ προστατευτικὲς γιὰ τὸν τύπο διατάξεις δὲν ἐφαρμόζονται στὴν ραδιοφωνία καὶ στὴν τηλεόραση, τῶν δύοιων ἢ δργάνωση καὶ ἡ λειτουργία μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ τελοῦν ὑπὸ τὸν ἐλεγχο τοῦ κράτους.

Νομίζω ὅτι εἶναι καιδὸς νὰ καταβληθεῖ σοβαρὴ καὶ ἐπίμονη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν ἀντιμετώπιση τῆς πανθομολογούμενως ἀνυπόφορης κατάστασης ποὺ χαρακτηρίζει σήμερα τὴν λειτουργία τῶν MME, δπως ἄλλωστε ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλὲς πλευρές. Γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ δὲ ἡ ρύθμιση τῶν σχετικῶν θεμάτων ἀπὸ τὴν κρατικὴν ἔξουσία, ὑπὸ μορφὴν κάποιου «νόμου περὶ τύπου» ποὺ θὰ προέβλεπε τὴν χρήση ποινικῶν καταστατικῶν μέτρων, εἶναι κατεπειγόντως σκόπιμο νὰ θεσμοθετηθεῖ, τοῦ θεσμοθετηθεῖ μὲ ἔναν «Κώδικα Δημοσιογραφικῆς Λεοντολογίας», ποὺ θὰ θεσπίζει σαφεῖς κανόνες συμπεριφορᾶς κατὰ τὴν λειτουργία τῶν MME καὶ τὴν ἀσκηση τοῦ δημοσιογραφικοῦ ἐπαγγέλματος, θὰ προβλέπει δὲ δραστικὲς μεθόδους καὶ πρόσφορες διαδικασίες γιὰ τὴν ἐπιβολὴν καὶ ἐφαρμογὴν ἀποτελεσματικῶν καὶ ἀφεύκτων κυρώσεων γιὰ τὸν δρομονδήποτε παραβάτες. Ἡ αὐτηρὴ καὶ ἀτεγκτη τήρησή τοῦ εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ νὰ βελτιωθεῖ ἡ ποιότητα τῶν MME, γιὰ νὰ ἐπανακτηθεῖ ἡ ἀξιοπιστία τους καὶ γιὰ νὰ πάντες δὲ πολίτης νὰ εἶναι ἔκθετος ἀπέναντι στὴν ἀσύδοτη ἔξουσία τῶν δρομονδήποτε φορέων τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «τέταρτη ἔξουσία», στὴν ὅποια στάθηκα κάπως περισσότερο λόγῳ τῆς μεγάλης σημασίας της, ὑπάρχονταν στὸ κοινωνικὸ σῶμα καὶ ἡ λλαγὴ εἴναι τὸ αἴσιον σὲ τὸ διάσπαρτα, πὸν λειτουργοῦν εἴτε παράλληλα εἴτε ἀνταγωνιστικὰ μεταξὺ τοὺς. Γιὰ τὴν ϕύθμιση τῶν σχέσεών τους, ὥστε νὰ ἔξασφαλίζεται ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξή τους καὶ ἡ διατήρηση τῆς καθεστηκίας κοινωνικοπολιτικῆς τάξης, μεριμνᾶ κατ’ ἀνάγκην σήμερα τὸ Συνταγματικὸ Δίκαιο καὶ γενικότερα τὸ (ἐσωτερικὸ) Δημόσιο Δίκαιο. Ἡ κρατικὴ ἔξουσία δυσκολεύεται ὅμως, ἐξ αἰτίας τοῦ ὑπάρχοντος συσχετισμοῦ δυνάμεων, νὰ ἐπιβιῃθεῖ μὲ τῷ πότῳ καθαρῶς ἐπιτακτικό, σύμφωνο μὲ τὴν παραδοσιακὴν πυραμιδικὴν δομὴν της. *Ἐτσι, γιὰ νὰ διατηρήσει κάποιον ἔλεγχο ἐπὶ τῶν ἴδιωτικῶν κέντρων ἔξουσίας παίζει ἐν πολλοῖς ἕνα ρόλο οίονει «συντονιστικό».* *Ἐχω ἢδη ἐπισημάνει αὐτὸν τὸ «σύμπτωμα» πὸν καρακτηρίζει τὴν ἔξελιξη τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν, τώρα στὰ τέλη τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα.* *Ἀπομένει, διλοκληρώνοντας τὴν παρουσίαση τῆς σχετικῆς προβληματικῆς, νὰ σημειώσω τὴν ὑπαρξὴν καὶ δρισμένων ἄλλων ἐστιῶν ἔξουσίας, μεταξὺ τῶν πολλῶν πὸν ὑπάρχοντων ἐντὸς τῆς σύγχρονης κοινωνίας.*

a. *Μὲ δεδομένη τὴν ταξικὴν διάρθρωσην τῆς κοινωνίας, οἱ διάφορες τάξεις ποὺ τὴν συνθέτουν εἶναι, ὡς κοινωνικὲς δυνάμεις, φορεῖς ἔξουσίας. Κάθε κοινωνικὴ τάξη, μὲ τὴν λειτουργία της στὴν δῆλη παραγωγικὴν διαδικασία, ἀποβαίνει ἐξ ἀντικειμένου παραγωγικὴν δύναμην καὶ εἶναι καθεαντήν φορέας ἐξ οὐσίας:* *εἴτε ὡς πολιτικὰ κυριαρχητικά, πὸν διευθύνει ἡ πάντως ἐλέγχει τὸν κρατικὸ μηχανισμό, εἴτε ὡς «κυριαρχούμενη», διπότε ἀντιπαρατάσσει τὴν δύναμή της πρὸς τὸν κρατούντες, μεριμνώντας γιὰ τὰ ἴδιαίτερα συμφέροντά της. Βέβαια, στὸ πλαίσιο τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης οἱ ταξικοὶ διαφορισμοὶ καὶ ἀγῶνες ἔχοντες ἀποβάλει τὴν κάθετη μορφὴν καὶ τὸν τραχὺν καρακτήρα τοῦ παρελθόντος. Εἰδικότερα ἡ ἀντιπαράθεση μεταξὺ ἐργατικῆς καὶ ἀστικῆς τάξης ἔχει οὐσιωδῶς ἀμβλυνθεῖ μὲ τὴν κοινωνικούντος ἔξελιξην.* *Αφ’ ἐνὸς μὲν διότι ἡ κατὰ κυριολεξίᾳ ἐργατικὴ τάξη, τὸ προλεταριάτο, ἀντὶ νὰ πολλαπλασιασθεῖ, ἔχει συρρικνωθεῖ ἢ ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο ἐνσωματωθεῖ, ἵδιως ἰδεολογικά, στὸ κρατοῦν καθεστώς τῆς «μεταβιομηχανικῆς» καταναλωτικῆς κοινωνίας.* *Αφ’ ἐτέρου δὲ διότι ἡ συγκρότησή του ὡς ἴδιαίτερης ταξικῆς δμάδας δὲν καρακτηρίζεται πλέον ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν σφιχτὴν συνοχὴν της, ἀλλὰ ἔχει ἀποβεῖ καλαρά, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ δρισμέτησή της σὲ σχέση μὲ τὰ μικροαστικὰ στρώματα νὰ εἶναι δυσδιάκοιτη καὶ ἡ ταυτότητά της ὅχι εὐκρινῶς προσδιορίσιμη.*

Πάντως ἀντιπαραθέσεις καὶ ἀνταγωνισμοὶ φορέων ταξικῆς ἔξουσίας, ἔστω χωρὶς τὴν σχηματικότητα καὶ τὴν ἔνταση τοῦ παρελθόντος, ὑπάρχονταν καὶ διαπλέκονται ἀσφαλῶς καὶ στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας. *Ἡ νομικὴ ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν κατ’ ἵδιαν κοινωνικῶν ἔξουσιῶν πρὸς τὸν σκοπὸν ἔξισορρόπησή τους καὶ ἀποφυγῆς ἐκφήξεων*

γίνεται βασικὰ ἀπὸ τὴν κρατικὴν ἔξουσία διὰ τοῦ Συντάγματος, ως τοῦ θεμελιώδους νόμου.

Οι ἐν λόγῳ κοινωνικὲς ἔξουσίες ἔξειδικεύονται καὶ μορφοποιοῦνται ἐν πολλοῖς σὲ συνδικαλιστικὲς δργανώσεις, σωματεῖα, συντεχνίες, ἐνώσεις προσώπων κ.τ.τ. Αὐτὲς οἱ συσσωματώσεις δργανώνονται καὶ προωθοῦν τὶς διεκδικήσεις καὶ τὸν ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων καὶ προστατεύονται τὰ συμφέροντά τους καὶ τὶς ἐπαγγελματικὲς καὶ κοινωνικὲς κατακτήσεις τους. Τὸ δὲ μέγεθος τῆς ἔξουσίας ποὺ διαθέτονται καταφαίνεται δια τῶν ἀποφασίσοντων νὰ κινητοποιηθοῦν, νὰ ἀπεργήσονται καὶ νὰ δράσουν, ὅπότε, κατεβάζοντας π.χ. κάποιους διακόπτες τῆς ΔΕΗ, μποροῦν νὰ νεκρώσουν τὴν ζωὴν τῆς χώρας. Τὸ Σύνταγμα μὲ εἰδικὲς διατάξεις (ἴδιως ἄρθρα 12, 22-23) προσπαθεῖ νὰ ἐλέγξει καὶ ἀμβλύνει τὴν δύναμην αὐτῶν τῶν ἔξουσιῶν. *Ἡ συνταγματικὴ κατοχὴ ύρωση σημαίνει την ωντική δικαιοδοσία της κοινωνικής διαδικασίας.* Τοῦτο σημαίνει ότι η κοινωνική διαδικασία είναι ένας συντελεστής της κοινωνίας, ο οποίος διατάσσεται από την κοινωνία για την εφαρμογή των κοινωνικών δικαιωμάτων.

β. Τυπικὰ δργανωμένοι φορεῖς τῆς διάσπαρτης στὸ κοινωνικὸ σῶμα ἔξουσίας εἶναι τὰ πολιτικὰ κόμματα —καὶ, βεβαίως, ὅχι μόνο τὰ ἐκάστοτε κυβερ-
νῶντα οὐτε μόνο τὰ νομίμως λειτουργοῦντα. Στὴν ἐποχή μας τὰ πολιτικὰ κόμματα
ἔχουν θεσμοποιηθεῖ. Τὸ ἰσχὺν ἀπὸ τὸ 1975 Σύνταγμά μας (ἄρθρο 29) — ὅπως καὶ
τὰ Συντάγματα ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν—κατοχυρώνει τὴν ἐλεύθερην ἰδρυσην καὶ
δράσην τονς. Ὡς συνταγματικὸς θεσμὸς τὰ κόμματα εἶναι ἔξι δρισμοῦ, ὅπως κάθε θε-
σμός, ἐστὶ εἰς ἐξ οὐσίας. Τὰ κόμματα συμβάλλοντα στὴν διαμόρφωση τῆς πολι-
τικῆς βιούλησης τῶν πολιτῶν, τὴν δοίᾳ καὶ ἐκφράζουν συλλογικά. Καὶ ἐπιδιώκουν
νὰ καταστήσουν βούληση τοῦ κράτους καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἀποφάσεων εἴτε συμ-
πράττοντας σὲ αὐτὲς εἴτε, τελικά, ἀναλαμβάνοντας τὴν διακυβέρνηση τοῦ τόπου.⁷ Ετοι
ἡ νομικὴ ιδιότητα τοῦ Λαοῦ ὡς κυριαρχούντων ἐνεργοποιεῖται διὰ τῶν κομμάτων, ἡ δὲ
λαϊκὴ κυριαρχία διαμεσολαβεῖται, καὶ ἔως ἔνα βαθμὸ «διψήλεται», ἀπὸ τὰ κόμματα
καὶ δρᾶ —ἄρα δῆμος καὶ διασπάται— μέσω αὐτῶν. Τὰ πολιτικὰ κόμματα λειτουργοῦν
ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν κρατικὴν ἔξουσία: εἴτε ἐλέγχοντάς την εἴτε διεκδικώντας την ἐν
δλῷ ἢ ἐν μέρει. Αὐτὸς σημαίνει ότι εἶναι καθεαντὰ κέντρον ἐξ οὐσίας. ⁸ Αντι-
παραστίες δὲ καὶ μεταξύ τονς. Ἡ δημαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος ἐνδέχεται
δῆμος νὰ διακυβεύῃ ἀπὸ τὶς ἀντιπαραθέσεις τους, εἴτε τὶς ἀμοιβαῖς εἴτε τὶς ἔραντι
τῆς κρατικῆς ἔξουσίας. Τὸ Σύνταγμα, ἀντιμετωπίζοντας τὸ ἐνδεχόμενο ἀδυναμίας
τοῦ κομματικοῦ συστήματος νὰ αὐτορρυθμισθεῖ, ἔχει π.χ. προβλέψει στὸ ἄρθρο 37
παρ. 2-4 ὀλόκληρη διαδικασία ἀναθέσεων ἐντολῆς σχηματισμοῦ Κυβέρνησης ἀπὸ τὸν
Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας.

Πάντως ἡ ἔξουσία ποὺ ἐστιάζεται στὰ πολιτικὰ κόμματα ἔχει καὶ τὴν ἐσωτερική της πλευρά : συναρτᾶται μὲ τὸν τρόπο τῆς δομῆς, τῆς ὁργάνωσης καὶ τῆς λειτουργίας τους, δ ὅποῖς στὰ Ἑλληνικὰ κόμματα πολὺ ἀπέχει, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι πράγματι —δχι κατὰ τύπους, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν— δημοκρατικός. Ἡ ἐσωκομματικὴ δημοκρατία παραμένει πάντοτε αἴτημα τῆς κομματικῆς βάσης δύσκολα ἐπιτεύξιμο. Καὶ δ ἀρχηγικὸς χαρακτήρας τῶν μεγάλων ἰδίως κομμάτων, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κομματικὴ πειθαρχία, ὁδηγεῖ σὲ προσωποπαγεῖς κυβερνήσεις. Ἐξουσιαστικῆς ὑφῆς εἶναι ἐπίσης ἡ συνεχιζόμενη, κατὰ παράδοση, λειτουργία τῶν κομμάτων μὲ πελατειακὲς σχέσεις, καθὼς καὶ ἡ συνακόλουθη διαπλοκὴ κομματικῶν καὶ κρατικῶν μηχανισμῶν.

Ἐξ ἄλλου ἡ παρατηρούμενη αὖξον σα δ ν σ πιστία τῶν πολιτῶν πρὸς τὰ ψηφίζοντα, περίπον κατ' ἀνάγκην, ἐπειδὴ δὲν βλέπονταν ἄλλη ἐναλλακτικὴ λύση— ὁφείλεται κατὰ μέρος στὴ διάφευση ἐλπίδων καὶ στὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τίς μὴ τηρούμενες προεκλογικὲς ὑποσχέσεις ἢ ἀπὸ τίς μεταβαλλόμενες κατὰ καιρούς πολιτικές καὶ ἴδεολογικές τους θέσεις. Ἔτσι καλλιεργεῖται ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνατίπιστην πολιτική τους, μὲ ἐπακόλουθο τὴν ἀνατίπιστην πολιτική τους. Τοῦτο δμως σημαίνει ἀνατιστοιχία βούλησης μεταξὺ λαοῦ καὶ πολιτικῶν κομμάτων, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ κατὰ τὸ Σύνταγμα λαϊκὴ κυριαρχία νὰ ἀποβαίνει, μέσω τῶν οὕτω πως λειτουργούντων ἀντιπροσωπευτικῶν θεσμῶν, ἐν πολλοῖς πλασματική. Καὶ κάτι χειρότερο: οἱ ἐνεργοὶ πολίτες, νιώθοντας ὅτι ματαιοπονοῦν, παραθοῦνται στὴν ἀδράνεια καὶ στὴν ἀποχὴ καὶ ἀποσύρονται στὸ περιθώριο. Καὶ τείνουν ἀπὸ πολιτείας νὰ καταντήσουν ἵδιοι τεῖσις, ἀδιάφοροι γιὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ τόπου, τοὺς δποίους δμως «οὐκ ἀπράγμονας, ἀλλ ἀχρείους νομίζομεν», γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Περικλῆ (Θουκυδίδον, Ἰστοριῶν B, 40. 2).

Παρὰ τὰ ἐπισημανθέντα καὶ ἄλλα ἀδύνατα σημεῖα, τὰ πολιτικὰ κόμματα —δ πολυκομματισμὸς— παραμένουν θεσμοὶ δχι ἀπλῶς χρήσιμοι ἀλλὰ ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἥττον ἐλεύθερη λειτουργία ἐνὸς σύγχρονου πολιτεύματος ποὺ διέπεται ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ κράτους δικαίου. Στὴν ὑπέρβαση τῶν ἀδυναμῶν τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καὶ τῆς κρίσης τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος μπορεῖ δμως νὰ συμβάλει ἡ παράλληλη λειτουργία ἀμεσης —ἄτυπης ἔστω— δημοκρατίας.

γ. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν τείνουν δρισμένες αὐθόρμητες δμαδοποίησεις ποὺ διαμορφώνονται στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας, δχι κατ' ἀνάγκην μὲ ὅρους ταξικοὺς ἡ τυπικὰ πολιτικούς. Πέρα, παράλληλα ἡ ἄσχετα ἀπὸ τοὺς ταξικοὺς ἡ τοὺς κατεστημένους πολιτικοὺς διαφορισμούς, ἀναφύονται καὶ διαφορισμοὶ ποὺ πηγάζουν ἀπὸ συμφέροντα καὶ ἐπιδιώξεις ἄλλης ὑφῆς, οἱ δποῖοι δδηγοῦν σὲ συσσωματώσεις ποὺ δημιουργοῦνται αὐτόρομα. Ἡ ὑπάρχονσα σήμερα δι-ομαδικὴ δομὴ τοῦ κοι-

νωνικοῦ σχηματισμοῦ διευκολύνει τὴν αὐτόνομη λειτουργία τους. Οἱ διαδοποιήσεις αὐτές, ποὺ ἐκφράζουν δυνάμεις ἴδιαζουσας κοινωνικῆς εναισθησίας, ἔχουν διεκδικήσεις ὅχι τόσο οἰκονομικές, ταξικὲς ἢ συντεχνιακές, ὅσο γενικότερες κοινωνικές, πολιτισμικές, ἥθικές, ἡλικιακές, ψηφιακές (ταυτότητας, ανθεντικότητας, ἴδιαιτερότητας). Αὐτὸς συμβαίνει μὲ τὰ κινήματα κοινωνικῆς κριτικῆς, ἀμφισβήτησης ἢ διαμαρτυρίας, τὰ δύοτα καθεαντὰ γίνονται δυνάμει φρεσκείας ἢ σέσης μὲ τὴν κρατικὴν ἄλλην, ἴδιωτικήν, ἔξονσίαν. Στὸν βαθμὸν δὲ ποὺ ἀσχολοῦνται συστηματικὰ μὲ τὶς καθημερινές σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων —καὶ μάλιστα σὲ ἐπίπεδα αὐτενέργειας, αὐτοοργάνωσης, αὐτοδιαχείρισης καὶ ἀμεσης «δημοκρατίας τῆς βάσης»— διεκδικώντας ἐνεργὸν συμμετοχὴν στὴν προπαρασκευή, τὴν λήψη, τὴν ἐκτέλεση καὶ τὸν ἔλεγχο ἀποφάσεων ποὺ τοὺς ἀφοροῦν, παρεισάγοντας τὴν πολιτικὴν στὸν καθημερινὸν βίο. Πρόκειται ὅμως γιὰ μία νέα καὶ ἵδιον θυμόν, οὐ μη πολιτική, ἡ συμμετοχὴ στὴν δύοτα δὲν ἔξαντλεῖται στὴν ἀνάτετρατία ψηφοφορίᾳ· πολιτικὴν ποὺ εἶναι πάντως ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὶς ἀμαρτίες τῆς παραδοσιακῆς κατεστημένης πολιτικῆς. Αὐτὸς εἶναι τὸ «νέο ρήγος» ποὺ εἰσφέρουν τὰ αὐτόνομα κοινωνικὰ κινήματα στὴν ιστορικὴν ἔξέλιξη, συμβάλλοντας στὴν ὑπέρβαση τῆς διάχρισης —στὴν γεφύρωση τοῦ χάσματος— μεταξὺ τοῦ (ἀφηρημένου) πολίτη καὶ τοῦ (κοινωνικὰ προσδιορισμένου) συγκεκριμένου ἀνθρώπου.

Αὐτὴν οἰονεὶ «μεταμοντέρνα» μορφὴ πολιτικῆς ἐμφανίζεται «ἀπομαζοποιημένη», φρεσκεῖς τῆς δὲ εἶναι κοινωνικές δύναμες ἐλάσσονες, συχνὰ δια-ταξικὲς «κοινότητες»—ὅχι τάξεις τῆς κλασικοῦ τύπου παραδοσιακῆς πολιτικῆς—, δεδομένον ἄλλωστε ὅτι στὴν ἐποχή μας τὰ δραματικὰ κινήματα στὴν ιστορικὴν τάξεων ἔχουν καταστεῖ ρευστά. Οἱ ἔξωθεσμικὲς αὐτές διαδοποιήσεις λειτουργοῦν ὡς νέα πολιτικὴν ὑποκρίσια, ποὺ παρεμβαίνονται στὸ κοινωνικοπολιτικὸν γήγενεθαι μὲ νέες μορφές συλλογικῆς δράσης. Ἐνδιαφέρονται δὲ ἀμεσα, ὅχι τόσο γιὰ τὴν κοινωνικὴν δομὴν ὅσο γιὰ τὸν ἀνθρώπων ποιό καθετικὸν ἔαντον, ὡς φορέα τῆς κοινῆς σὲ δλονικὸν ἀνθρώπινης ἴδιότητας· γιὰ τὸν ἀνθρώπον ὡς νέαν τατηνάξια τοῦ κοινωνικοῦ βίου, διεκδικώντας τὴν ἐλεύθερην μέσω τοῦ αὐτοκινήτου καὶ τοῦ μετρητοῦ, τοῦ περιβάλλοντος καὶ γιὰ μία καλύτερη ποιότητα ζωῆς, τὸ γνωμικό (φεμινιστικό) γιὰ τὴν ισότητα τῶν δύο φύλων, τὸ νεολαίστικο γιὰ τὴν χειραφέτηση τῆς νέας γενιᾶς ἀπὸ ἔξαρτήσεις, καταναγκασμοὺς καὶ κατεστημένες ἀντιλήψεις ἢ ἰδεοληψίες, τὰ εἰδικότερα κινήματα γιὰ τὸ δικαίωμα στὴ διαφορὰ καὶ γιὰ τὸν σεβασμὸν τῆς δύοιασδήποτε ἴδιαιτερότητας—ῶστε «καθένας νὰ εἴναι ὁ έαυτός του»—, γιὰ τὴν προστασία τοῦ κάθε εἰδονοτήτων, ὅπως τῶν μεταναστῶν, τῶν κρατουμένων σὲ φυλακές ἢ διαβιούντων σὲ ἄσυλα

ἢ σὲ ἄλλα ἰδούματα, τῶν φορέων ἀσθενειῶν, ἐπίσης τὸ ἀντιρατσιστικὸ κίνημα, τὸ κίνημα γιὰ τὴν εἰρήνην κ.τ.τ.

Παραλληλα δῆμος, ἄλλα ποδὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, λειτουργοῦν στὴν κοινωνία ἄλλα —κατεστημένα αὐτὰ— κέντρα ἐξουσίας, ὅπως εἶναι οἱ ἐν γένει ἐργοδότες, μὲ τὸ «διευθυντικό» τους δικαίωμα, καὶ ἐξοχὴν δὲ οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις (βιομηχανικές, ἐμπορικές, ναυτιλιακές, τραπεζικές κ.ο.κ.). Ἐπίσης κέντρα ἐξουσίας εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο, τὰ διάφορα ἰδούματα, σωφρονιστικὰ καὶ μὴ κ.λπ.

* * *

“Ολες αὐτές οἱ μορφὲς ἐξουσίας ποὺ προανέφερα ἔχοντας φορεῖς διάφορες «ὅμιλες πίεσης» καὶ εἶναι κατ’ ονσίαν ἵδιωτικὲς ἐξουσίες, ποὺ τείνονταν νὰ ἐπιβάλονταν τῇ θέλησῃ τους —ἀσκώντας ἐνδεχομένως καὶ καταπίεση— εἴτε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου ποὺ ἐξουσιάζουν εἴτε πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἐξουσιαστικὸ φαινόμενο εἶναι λοιπὸν πολυδιάστατο. Δὲν ἐξαντλεῖται στὴν κρατικὴν ἐξουσία. Ὁμως σὲ μία κρατικὰ δργανωμένη κοινωνικὴ συμβίωση τὰ ἐν λόγῳ κέντρα ἐξουσίας ὑπάρχονταν καὶ λειτουργοῦν στὸν βαθμὸν ποὺ ἡ κρατικὴ ἐξουσία τὰ ἐπιτρέπει ἢ τὰ ἀνέχεται, εἴτε οἰκειοθελῶς εἴτε κατ’ ἀνάγκην —ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει διαφορετικὰ στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς, καὶ εἰδικότερα τοῦ ὑπάρχοντος συνχετισμοῦ κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων. Προσπαθεῖ δῆμος —δικαιοῦται καὶ διφεύλεις ὡς ἐξ ὁρισμοῦ κορύφη —νὰ τὰ ἐλέγχει. Καὶ τὸ πράττει διττῶς: εἴτε ἀμέσως μὲ τὸ Σύνταγμα κατὰ βάση, δοιοθετώντας καὶ ρυθμίζοντας τόσο τὶς πρὸς τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν ὅσο καὶ τὶς πρὸς ἄλληλα διαπλεκόμενες σχέσεις τους· εἴτε ἐμμέσως, μὲ ἀναγνώριση στοὺς ἐν γένει ἐξουσιαζομένους τῆς δυνατότητας νὰ ἀσκήσουν καὶ ἔργαντι τῶν ἴδιωτικῶν ἐξουσιῶν τὰ κατοχυρωύμενα ἀπὸ τὸ Σύνταγμα θεμελιώδη δικαιώματά τους, δηλαδὴ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς «τριτενέργειας».

Οἱ διάσπαρτες αὐτές στὸ κοινωνικὸ σῶμα ἐπὶ μέρους ἐξουσίες ἀμβλόνονταν καὶ ἀποδυναμώνονταν τὴν ἐξουσιαστικὴν λειτουργία τοῦ Συντάγματος. Ὁ ρόλος του γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τους φαίνεται ἐν προκειμένῳ ὡς ἐξισορροπίᾳ την τις μᾶλλον καὶ οἰονεὶ συντριπτικός, παρὰ ὡς ρυθμιστικός καὶ κανονιστικός. Ἐν τούτοις, στὴν κρατικὴν ἐξουσίαν, δύπλως ἐκφράζεται βασικὰ διατηρεῖται ἡ τελευταία λέξη, ἐφ’ ὅσον διατηρεῖται ἡ τελευταία αὐτοδύναμης ἀποτελεσματικῆς ἐπιβολῆς τῆς δικῆς της θέλησης, ὡς διαθέτοντα ἐξ ὁρισμοῦ τὸ «μονοπώλιο τοῦ καταναγκασμοῦ» (R. v. Jhering) ή «τῆς νόμιμης φυσικῆς βίας» (M. Weber). Επομένως, ναὶ μὲν ἡ κοινωνικοοικονομικὴ ἐξέλιξη εὑνοεῖ ἀφ’ ἐνδικοῦ τὴν δημιουργίαν εὐδοκίας—διακρατικῶν—κοινω-

τικῶν συνόλων καὶ ἀφ' ἐτέρου τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν κέντρων ἔξουσίας στὰ ὑπάρχοντα ἐθνικὰ κρατικὰ πλαισια, μὲν ἐπακόλονθο τὴν σχετικοποιίησην καὶ τὴν ὑποχώρησην τῆς κανονιστικῆς ἵκανότητας καὶ τῆς ἔξουσιας σιαστικῆς ὃν στηκῆς ὁ φρήστης τοῦ Συντάγματος. "Ομως, δύσοδίποτε σχετικὰ ὑποβαθμισμένη καὶ ἄνεμοφανῆς εἰσι τὴν ἐποχήν μας, ἡ νομικοπολιτικὴ ἴσχυς τοῦ Συντάγματος δὲν ἔχει παύσει νὰ εἴναι ἡ σὲ τελευταῖο βαθμὸν καθοριστικὴ γιὰ τὴν ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν διαίσχυσην διαθέτει τὴν ἐθνικῆς προέλευσης, στὸ δὲ σωτερικὸν τῆς χώρας γίνεται πάντως μὲ τὴν ἀμεσηνὴν ἔμμετην. Εἶναι δημοσία σημείοντα τοῦ Συντάγματος τῷ νομικῷ συνισταμένη καὶ ἔκφραση κοινωνικοπολιτικῶν συσχετισμῶν τὸ Σύνταγμα εἶναι «δισυνπόστατος» φορέας μιᾶς ἰστορικῆς δυναμικῆς. Γε' αὐτὸν καὶ —διαλεκτικὰ— λειτονοργεῖ ὡς Ἱανός: συντηρητικὰ μέν, στὸν βαθμὸν ποὺ προστατεύει τὶς κατεστημένες δομές καὶ σχέσεις τῆς κρατικὰ δργανωμένης κοινωνικῆς συμβίωσης· προοδευτικὰ δέ, στὸν βαθμὸν δρισμένοι θεσμοὶ καὶ διατάξεις του διευκολύνοντος τὴν σύμφωνη πρόσδικην τὴν ἀπατήσεις τῶν σύγχρονων καιρῶν θεσμικὴν ἔξελιξην, εἰδικότερα μὲ προοπτικὴ τὴν ενδωπαϊκὴν διοικήσωσην. Αὐτὴν νομίζω διαίναι, σχηματικά, ἡ σημασία τοῦ Συντάγματος τώρα ποὺ βρισκόμαστε στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα.